

พระประวัติและนิพนธ์

ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

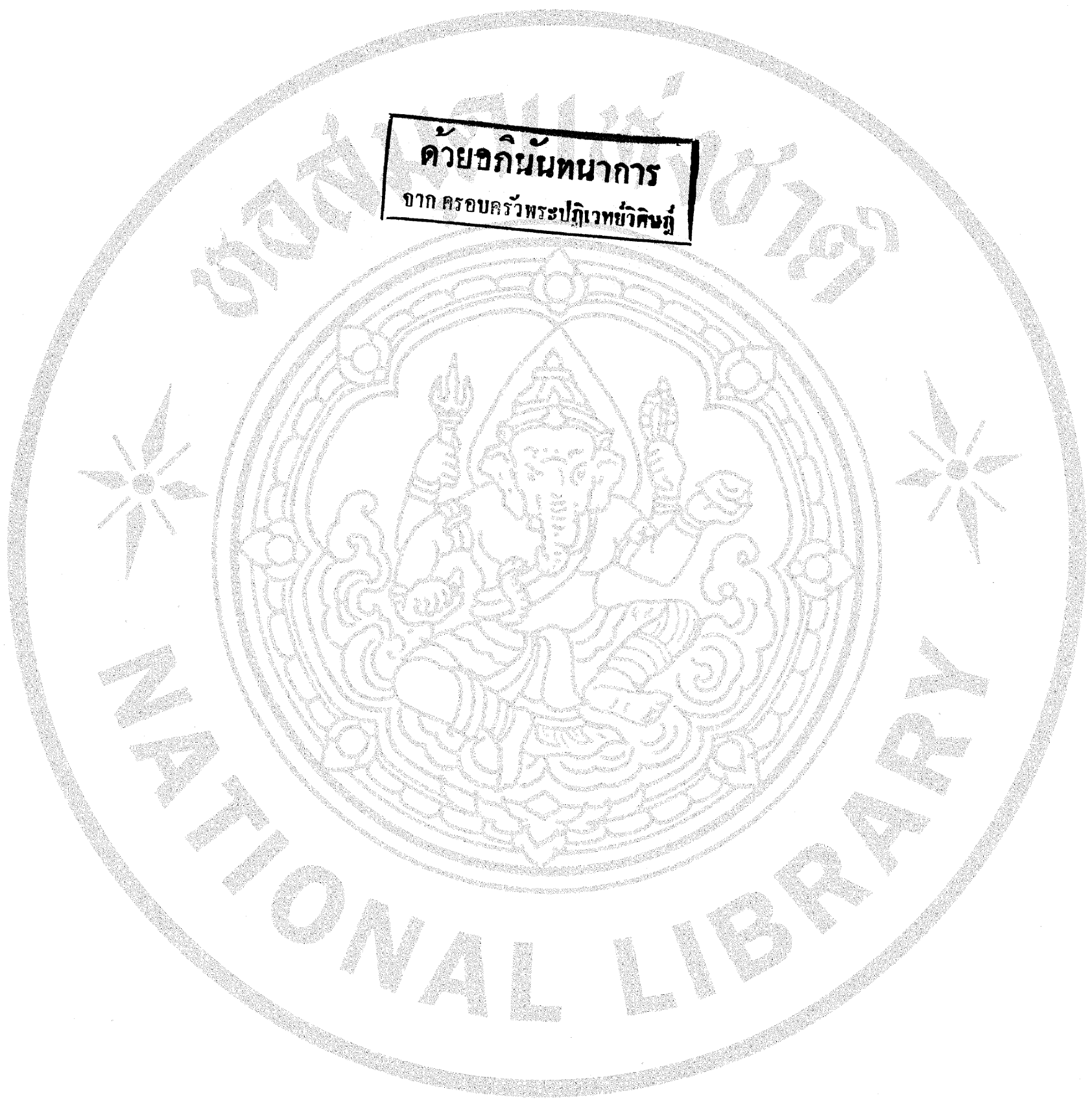

927.2
965173๗

234

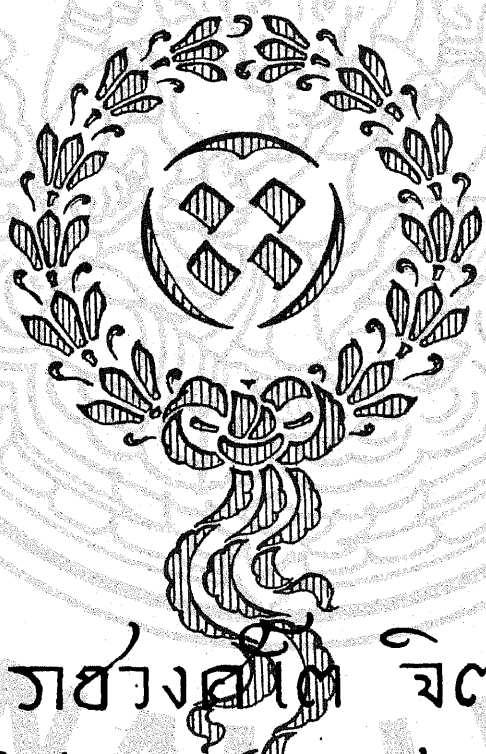
ด้วยฉันทนาการ
จาก ครอบครัวพระปฎิเวทย์วิเศษ

ພຣະປຣະວິທະຍາ ແລະ ຝຶພຣະທິດ

ສຳ

ສມເດັອເຈ້ຍຳກມພຣະຍາ
ພຣິດກຸນາດຕາງຕ

ທ່ຳມວກສາງສາ ຈິຕາຢາງຕ
ພິມພິສັດວາງພຣະເດຍພຣະຕຸກ
ໃຫ້ພຣະກຸນາພິພິຕິ ພຣະສັຍ
ຕາພຣະເມຣຸທາວສາມທາງ
ພ.ສ. ໒໕໑໓

เลขที่ ๑๑

เลขที่ ๑๑

เลขที่ ๑๑ น.๕๒๓๕๖

โต จิตรพงศ์

ขออุทิศหนังสือเล่มนี้

และกุศลทั้งปวงที่ได้บำเพ็ญ

ถวาย

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ผู้ทรงพระคุณอันเกล้า

คำนำ

เมื่อเจ้าพ่อสิ้นพระชนม์ลง ลูก ๆ จึงปรึกษากันว่า พิมพ์หนังสือเรื่องอะไรแจกงานพระศพเจ้าพ่อจึงจะดี ในที่สุดนึกได้ถึงเมื่อครั้งเจ้าพ่อทรงมีพระชนษาครบ ๖๐ ปี ถึงกำหนดที่จะทรงรับน้ำสรงกรานต์ ในสมัยนั้นเจ้าลุงเจ้าป้ามักจะทรงพิมพ์หนังสือแจกเป็นของชำร่วยแก่ผู้ที่ไม่ไปสรงน้ำ เจ้าพ่อทรงพระปรารภว่า ช่างแต่งหนังสือจึงควรแจกหนังสือเป็นช่างเขียนแจกรูปเกี้ยว ดังนั้นจึงทรงเขียนรูปทศชาติในนิบาตชาดก ประกอบด้วยคาถาภาษิตและคำอวยพร ทรงแจกเป็นของชำร่วยแก่ผู้ที่ไม่ไปสรงน้ำสรงกรานต์อยู่หลายปี จึงเห็นพร้อมกันว่าจะทำเกี้ยวเจ้าพ่อบ้าง โดยรวบรวมรูปฝีพระหัตถ์มาพิมพ์ขึ้นเป็นของแจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ แต่รูปที่ทรงเขียนไว้มีมากมายหลายประเภทหลายขนาด ถ้าจะรวมให้หมดก็เห็นจะหลายเล่มสมุด และรูปส่วนมากเป็นเส้นดินสอ จะถ่ายถอนขึ้นให้ชัดเจนได้ยาก ถ้าจะทำให้ดีสมใจคงจะต้องส่งไปทำในต่างประเทศ แต่ถ้าไปเกิดเป็นอันตรายสูญหายขึ้นก็หน้าเสียว ความขัดข้องมีดังนี้จึงต้องรื้อมาช้านาน ผลที่สุดจึงตกลงจัดทำเพียงที่จะถ่ายถอนได้ ประเภทสองรูปสามรูปพอเป็นตัวอย่าง ช่วยกันทำด้วยน้ำพักน้ำแรงระหว่างพี่ ๆ น้อง ๆ ในสิ่งที่สามารถจะทำด้วยตนเองได้ทุกประการ แม้ไม่ดีเหมือนอย่างใจใคร่จะให้ดีและคงจะมีสิ่งที่บกพร่องพลาดพลั้งอยู่ไม่น้อย หวังว่าท่านผู้ได้รับสมุดเล่มนี้ไปคงจะให้อภัยและเห็นใจแก่งานที่ขาดความชำนาญ แต่สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจแห่งความสามัคคีกลมเกลียวกันและความรักความกตัญญูของลูกที่มื่อพ่อ

ลูกทุกคนร่วมใจกัน อุทิศกุศลทั้งหลายที่ได้บำเพ็ญ ทั้งด้วยกายและด้วยใจถวายเจ้าพ่อ เพิ่มพูนพระกุศลที่ได้ทรงบำเพ็ญมาโดยสัมมาปฏิบัติตลอดพระชนม์อันยาวยืน แม้จะเชื่อมั่นว่าได้เสด็จไปสู่สุคติภพแล้ว

ในชีวิตของลูกไม่เคยภูมิใจในสิ่งใดยิ่งไปกว่าความภูมิใจที่ได้เกิดมาเป็นลูกของเจ้าพ่อเลย และเมื่อสิ้นพระชนม์ไปก็ประจักษ์สรรพสมบัติอันมีค่าหลายประการในคราวเดียว เหลือแต่พระคุณสมบัติเท่านั้น ยังติดตามเตือนใจอยู่ไม่หาย

หลักธรรมในพระพุทธศาสนากล่าวไว้ว่า เรามีกรรมคือสิ่งที่ทำเป็นของตัว ทำดีจักได้ดี ทำชั่วจักได้ชั่ว ดังนี้ หากการกระทำของลูกทั้งนี้ เป็นความดี ขอผลแห่งความดีนั้นจงช่วยให้ได้พบเจ้าพ่ออีกในชาติหน้า

ประสูติและสมัญที่ทรงพระเยาว์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๖ ตรงกับวันอังคาร ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุน จุลศักราช ๑๒๒๕ เวลาเที่ยงคืนล่วงแล้วกับ ๓๐ นาที หม่อมเจ้าหญิงพรรณราย ในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็น พระสัณห์วงษ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย เป็นพระมารดา ทรงมีพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาอีกพระองค์เดียว คือพระองค์เจ้าหญิงกรรณิกาแก้ว ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็น “เจ้าฟ้ากรมขุนชัชวาลย์กัลยา”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถ์เลขา พระราชทานพระนาม ประกอบด้วยคาถาพระราชทานพระพร ไว้ดังนี้

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร ขอตั้งนามบุตรชายที่ประสูติจากหญิงเจ้ พรรณรายผู้มารดา ในวันที่ ๓ ๖ ค่ำ ปีกุนเบญจศก นั้นว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้า “จิตรเจริญ” สืบนาม

ขอจงมีความเจริญชนมายุ พรรณ สุข พล ประพฤติคุณ สุกสารสมบัติ สุวรรณ-หิรัญรัตน์ ยศบริวารศฤงคาร ศักดานุภาพตระบะเดชวิเศษคุณสุนทรศรีสวัสดิ์พิพัฒมงคล พิบูลยผลทุกประการ เทอญ ฯ

ตั้งนามมาวัน ๖ ๑๑ ค่ำ ปีกุนเบญจศก เป็นปีที่ ๑๓ ฤาวันที ๔๔๑๒ ในรัชกาลปัจจุบันนี้.

คาถาพระราชทานพระพร

อัย จิตตจรณโณติ
อโรโค สุกโขโต โหตุ
อทุโธ มหัทธโน โภคิ
เตชวา ถามสมปนโน
สกุโกโต ครุโกโต
ตโต ปจจตถิเก สัพเพ

ลทชนาโม กุมารโก
ทัญญายโก สยัม วสึ
ยสสสิ ปริวารวา
พหุ ชนปิโยปี จ
มานโต จ พหุหิปี
ชินาตุ อปราชิต

คำแปลคาถาพระราชทานพระพร

กุมารนี้จึงเป็นผู้ได้นามว่าจิตรเจริญ จึงไม่มีโรค มีความสุข มีอายุยืนยาว มีอำนาจ
ล้ำพละตน มั่งคั่งมีทรัพย์ใหญ่ มีโภคสมบัติ มีอิสริยยศและบริวาร มีเดชอาหาญ บริบูรณ์
ด้วยกำลัง และเป็นที่รักใคร่ของหมู่ชนมาก เป็นที่อันชนทั้งหลายมากสักการะเคารพนับถือ
และจงเป็นผู้ไม่พ่ายแพ้แก่ผู้ใด มีชัยชนะข้าศึกทั้งหลาย แต่ฐานันัน ๆ ทุกเมื่อ เทอญ.

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๑๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์มีพระชันษาได้ ๖ ปี
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงใกล้ชิดพระองค์สืบมา โปรดเกล้าฯ ให้ทรงมี
หน้าที่เป็นผู้แทนพระองค์ไปปฏิบัติพระราชกรณียกิจอันเป็นพระราชพิธีเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็น
ประจำ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงเขียนเล่าประวัติของพระองค์เองใน
สมัยนั้นไว้ดังนี้

“มีคนรำลือตัวฉันอยู่บ้างว่ารู้อะไรต่าง ๆ ที่ลือมากอยู่ก็ว่ารู้การช่าง ถัดไปก็เป็นที่ทาง
ปี่พาทย์ จึงจะบรรยายวิชาทั้งสองอย่างซึ่งเกิดขึ้นแก่ตัวให้ท่านฟังดังต่อไปนี้

วิชาเขียนนั้นตั้งแต่นั้นยังเล็ก ๆ อยู่ก็ให้นึกรักเป็นกำลัง พอดีกันที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสมอบหมายให้เป็นหน้าที่เลี้ยงพระฉันเวย คือพระฉันทกวันบน
พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ แต่พอประเคนสำหรับแก่พระแล้วก็เตรไ้ไป ไปอยู่แก่พวกปี่พาทย์นั้นอย่าง
หนึ่ง ซึ่งจะพรรณนาที่หลัง แม้ไม่อย่างนั้นก็เข้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เดินดูพระระเบียง
เสียบรอบหนึ่งแล้วก็จำเอาอะไรมา ครั้นกลับมาถึงเรือนก็เขียนสิ่งที่จำมานั้นไว้ ในการเขียน
ก็ง่าย ๆ ใช้ดินสอขาวเขียนกับบานตู้ซึ่งเขาแขวะผนังเรือนทำบานทาสีน้ำเงินด้วยสีน้ำมันปิดไว้
ขอให้เข้าใจว่ารูปนั้นไม่เหมือนเลย เป็นแต่ได้เค้าว่า รูปนั้นเป็นอยู่อย่างนั้นเท่านั้น ดูก็นึก
ด้วยคำกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยกล่าว ว่าวัดไหนมีเขียนวัดนั้นก็มิใช่พระช่างเขียน ด้วยดูจำ
อย่างรูปที่เขียนไว้นั้น ถ้าวัดใดที่ไม่มีเขียนก็หาพระช่างเขียนในวัดนั้นไม่ได้ คิดว่าเป็นพุดดุก

เมื่อได้เขียนบานตู้อย่างที่เล่ามาแล้ว ได้เห็นเจ้านายชั้นเดียวกันที่ท่านแก่อาชูกว่า
ท่านเขียนรูปอะไรต่ออะไรก็ให้นึกชอบใจ ถึงกับมีสมุดเล่มหนึ่งพกไปเขียนอะไรต่ออะไร จำ
ได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริม แต่จะเล่าถึงการที่ทรงส่งเสริมเป็น
ลำดับไปนั้นนึกไม่ได้ ได้แต่กลางคราว เช่นคราวหนึ่งตรัสสั่งให้เขียนรูปพระเจ้าแผ่นดินพม่า
ซึ่งทอดพระเนตรเห็นในหนังสือพิมพ์ฝรั่ง อะไรทำให้เข้าใจไปในเวลานั้นก็จำไม่ได้ ว่าพระนาม
“เม็งตงเม็ง” เขียนเสียเหื่อแตกทุกชุมชน ขออย่าได้เข้าใจว่าเหมือน เป็นแต่ดีกว่าที่เคย

เขียนมาแล้วเท่านั้น จำได้อีกครั้งหนึ่งว่า เสด็จไปทอดพระเนตรกองหินแลงที่เมืองสิงห์ ใน
แขวงกาญจนบุรี ก็โปรดเกล้าให้เขียน กองหินแลงนั้นเป็นที่ว่าปราสาทเขมร ที่หลังได้
เห็นหน้าของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตเป็นมุดเข้าไป แสดงว่าปราสาทนั้น
ยังไม่พัง แต่รูปร่างจะเป็นอย่างไรไม่ทราบ เพราะต้นไม้ขึ้นคลุมเสียหมด ต่อมาก็ได้ยิน
กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการไปถึงไปเที่ยวเมืองสิงห์อีก กล่าวถึงปราสาทเขมร เป็นอันว่าพังไป
แล้วก็มี ที่ยังคงเป็นรูปอยู่ก็มี เธอเอารูปฉายมาให้ไว้ด้วย เป็นอันเข้าใจได้ว่า เมืองสิงห์นั้น
เป็นเมืองซึ่งมีการก่อสร้างของเขมรมาก แต่ร้างแล้ว กรมการแห่งกาญจนบุรี ผู้ได้ปกครองอยู่
เวลานั้นเขาพบแต่กองหินแลง ซึ่งเป็นปราสาทที่พังแล้ว จึงนำเสด็จไปทอดพระเนตรแต่
เพียงเท่านั้น แล้วที่หลังก็พบอีก ที่พังแล้วก็มี ที่ยังคงเป็นรูปอยู่ก็มี แต่เห็นไม่ได้ด้วยต้นไม้
ขึ้นปกคลุม ในแผนที่ก็เขียนว่า “เมืองสิงขร” เสียด้วย ผิดความหมายกันไป อย่างไรก็ตาม
ก็ไม่ทราบ นักได้อีกคราวหนึ่งว่าโปรดเกล้าให้เขียนหิน “หมวกเจ็ก” ที่เขาลูกช้างในแขวง
เพชรบุรี ที่เรียกว่า “หมวกเจ็ก” นั้น ก็เพราะหินก้อนหนึ่งมีลักษณะข้างบนกว้างข้างล่างเล็ก
เรียวดูเหมือนหมวกเจ็กตั้งอยู่บนหินอีกก้อนหนึ่ง ที่เรียกว่า “เขาลูกช้าง” นั้นไม่เป็นเขา แต่
เป็นหินสองสามก้อนตั้งราย ๆ อยู่ในทุ่ง ผู้เชื่อว่าที่นั่นเป็นท้องทะเลมาก่อน แต่เมื่อเขียน
หินหมวกนั้นโตแล้ว เขียนได้เหมือนแล้ว ทั้งรู้ด้วยว่าทรงโปรดในสมเด็จซึ่งจดยาวนั้น ที่หลัง
ไปตามเสด็จที่ไหนก็เขียนแผนที่ที่นั่นถวายให้ทรงโปรดสมมุติไม่ต้องตรัสสั่ง

จะกล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อไปอีก ที่ว่าทรงส่งเสริมฉนั้น
ก็เพราะโปรดในการช่าง ครั้งหนึ่งเมื่อนั้นเล็ก ๆ มีฝรั่งชาวออสเตรเลียคนหนึ่ง ชื่อนายไปยา
เข้ามาบวชเป็นเณรอยู่ที่สำนักพระมหาเอี่ยมวัดพิชัยญาติ ครั้นสึกออกมาก็มาถวายตัวเป็น
มหาดเล็ก นายไปยาคนนั้นเป็นช่างเขียน จึงตรัสสั่งให้เขียนพื้นที่ทุกสถาน เล่นเอาฉนั้น
อึดมือเลยประจบเขาแทบตาย ด้วยอยากได้วิชาของเขา

จะย้อนกล่าวถึงเมื่อบวชเณร ฉนั้นคิดพระครูปั้นวัดบวรนิเวศ ด้วยท่านเป็นช่างเขียน
เมื่อสึกออกมาอยู่ในกรมพระคลังข้างที่ ฉนั้นคิดว่าแม่จะไม่ให้คิด จึงเอนายสาขามาให้ นาย
สาขานั้นเป็นช่างฝีมือดี เป็นลูกหลวงราชบุตร เรียกกันว่าปลัดสาข แม่เขาเป็นแม่นมลู่มงคล
คือพระองค์เจ้ามณฑลเลิศ ที่หลังเรียกกันว่าเจ้ากรมสาข เห็นจะเป็นด้วยเข้าไปเป็นเจ้ากรม
ช่างเขียนในกรมช่างสิบหมู่ ที่หลังเป็นพระยาจินดา เจ้ากรมสาขานั้นแก่ก็ดี สู้ติดต่อย่อยตาม

บรรดาช่างที่จะลือว่าฉนั้น ได้คิดเห็นว่าชอบกลหนักหนา เป็นต้นว่าช่างที่ฝีมืออ่อน
แม้จะเขียนรูปเหมือนกระทั่งเกล็ดและลงสีด้วย แต่ก็ยังแพ้ช่างที่ชื่อเขาชื่อเขียนด้วยถ่านไฟ

แต่พอเป็นรูป อะไรทำให้เป็นเช่นนั้น ก็เห็นว่า ช่วงที่ฝีมืออ่อนนั้นถึงจะเขียนได้ดีด้วยวิธีใด ก็เห็นเป็นงูตายทั้งนั้น ส่วนคนที่เขาแข่ง ถึงแม้จะเขียนด้วยของที่เร็วกว่าก็ชนะ เพราะเหตุที่เห็นเหมือนงูเป็น ๆ ดูดูว่าจะเลื้อยไปได้ฉันนั้น จึงเห็นว่าไม่สำคัญในสิ่งที่เขียน สำคัญอยู่ที่การเขียนอย่างไร จึงพิจารณาไปในการที่จะลือล่อ จึงเห็นว่า

(๑) ช่วงคนใดที่ทำแต่การถ่ายถอนแล้วจะลือล่อไม่ได้ คนที่เขาลือนั้นเปรียบว่าเขา กินแบบที่ทำแล้วเข้าไป จนตกออกมาเป็นเหื่อนนั้นจึงลือ

(๒) เคนน้อยที่สุด คือต้องดูของจริงในบ้านเรา ถ้าไม่เช่นนั้นก็หลง

(๓) ต้องเห็นมากกับทั้งสังเกตจำด้วย จึงจะเป็นเครื่องเรื่องปัญหา ถ้าได้เห็นน้อย หรือไม่จำก็ไม่ช่วยตัวได้

เห็นจะอีกมากอย่าง แต่เอาเพียงสามอย่างเท่านั้นก็ช่วยตัวได้มากแล้ว

ที่นี้จะกล่าวถึงทางปี่พาทย์ อันได้กล่าวข้างไว้แล้วข้างต้นนั้น เมื่อลงมาที่วงปี่พาทย์เมื่อ นั้นเวลานั้น ไม่ได้เรียนทางปี่พาทย์มิได้ แต่เรียนกลองแขก ส่วนทางปี่พาทย์นั้นยังไม่ฝึกหัด เพราะเป็นของเลียดมาก จนโตแล้วได้ฟังแต่ระวงทหารเขาเป่าเพลงไทยนำแถว จึงชอบใจ จำเขา เมื่อก่อนก็เป็นแต่ไล่ได้ด้วยปากเท่านั้น แล้วได้ยินเขาเป่าขลุ่ยจึงไปหาขลุ่ยมาคล่า นั้นมันก็นำให้รู้ว่าเขาเป่ากันอย่างไรก็เป่าได้ ที่หลังเด็กคนไหนคนหนึ่งเขาซื้อได้ เขาว่าถ้าเขา ซื้อแล้วจะเข้ากันได้ดี แต่เวลานั้นขอเขาก็ไม่ได้เอาไว้ในที่อยู่ จึงให้เขาไปเอามา แล้วก็ไล่ และเป่าเข้ากัน ที่หลังอยากซื้อให้เป่าบ้าง จึงขอเรียนจากเขา เขาก็สอนให้ การสอนนั้น ยากมาก เพราะไม่มีอะไรเป็นกำหนด แม้วางนิ้วดำไปหรือสูงไป เสียงก็เพี้ยนไป อย่างหาแต่ ว่าคนเป่า ๆ อย่างเราเลย ถึงคนที่ตีเครื่องอะไรได้ มาจับขอเข้าเสียงก็เพี้ยน”.....

(ทรงพระนิพนธ์ครั้งวันเพ็ญเท่านั้น)

การพระราชพิธีโสกันต์

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการพระราชพิธีโสกันต์พระราช-
ทานเป็นงานใหญ่ มีแห่รอบนอก ดังมีรายละเอียดปรากฏอยู่ในหนังสือ “ลอร์ด ข้า-
วราชการ” ต่อไปนี้

ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๓ ฯ ล ฯ

ครั้นเวลาเช้า ๔ โมง ๕๓ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัย ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ สมเด็จพระวันรัตน์ถวายศีลแล้วประมาณสัก
๒ นาทีก็ดับเทียน พระสงฆ์หาได้รับพระราชทานฉันไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงรับสั่ง
ว่าซึ่งเสด็จออกสายไปนี้ เพราะทรงพระราชดำริที่สำคัญว่า เจ้าพนักงานได้เลี้ยงพระแล้วเสด็จ
ออกต่อเวลาสาย เพื่อจะให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ ที่จะได้เสด็จ ถวายไตร
ที่เดียว ก็ซึ่งพระสงฆ์มิได้นั้นนี้ ดูเหมือนปลดพระสงฆ์ ด้วยนิมิตพระสงฆ์มาว่าจะให้ฉันก็ไม่
ได้นั้น จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งแก่พระยาอนุรักษ์ราชมนเฑียร ให้หมายสั่ง
ให้ทำสำรับไปถวายพระสงฆ์ที่พระอารามในวันรุ่งขึ้นองค์ละสำรับ เป็นการใช้น้ำที่ได้รับ
พระราชทานฉันนั้น แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปถวายไตรแก่กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ แล้ว
จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญถวายไตรพระสงฆ์
องค์ละไตร ๕ รูป พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ ถวายไตรองค์ละไตร ๑๐ รูป
พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ถวายไตรองค์ละไตร ๑๐ รูป รวมเป็นพระสงฆ์
๓๐ รูป พระสงฆ์ก็ออกไปครองผ้าแล้วกลับเข้ามาถวายสัพพี แลถวายอดิเรกถวายพระพรลา
กลับไปยังอาราม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับตรัสอยู่ประมาณครู่หนึ่งก็เสด็จขึ้น

อนึ่งการพระราชพิธีโสกันต์ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้น ในเวลาเช้าเจ้าพนักงาน
กรมต่างๆ ได้จัดการตั้งพระแท่นมณฑล มีผ้าห่มลายจำหลักปิดทอง ๔ ม้า ม้ากลางนั้น ได้เชิญ
พระแก้วมรกตขึ้นประดิษฐานองค์ ๑ ม้าข้างขวาตรงหน้าตั้งพระแก้วเรือนทององค์ ๑ รอง
เข้าไปตั้งพระไชยในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยองค์ ๑ รองเข้าไปตั้ง
พระไชยในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกองค์ ๑ รวม ๓ องค์ ม้าข้างซ้าย
ตรงหน้าตั้งพระไชยในแผ่นดินปัตตบันนั้น องค์ ๑ รองเข้าไปตั้งพระไชยในแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวองค์ ๑ รองเข้าไปตั้งพระไชยในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวองค์ ๑ รวม ๓ องค์ หลังพระแก้วมรกตนั้นตั้งพระเจดีย์มณฑาทอง บรรจุ
พระบรมธาตุองค์ ๑ ข้างขวาตั้งพระห้ามญาติเงินองค์ ๑ ข้างซ้ายตั้งพระทองห้ามญาติทรงเครื่อง
องค์ ๑ ข้างหลังพระไตรปิฎกสังเขปคัมภีร์ ๑ พระภิกษุปาฏิโมกข์แลพระภิกษุปาฏิโมกข์
คัมภีร์ ๑ รวม ๒ พระคัมภีร์ ข้างขวาแท่นมณฑลนั้น ตรงหน้าตั้งเทวดากะไหล่ทองเชิญหีบ
พระราชลัญจกร รองเข้าไปตั้งหีบมีธงสักลาดแดงหุ้มมีฉลอมพระองค์นวม สำหรับพิไชย-
สงครามอยู่ในนั้น บนหลังหีบตั้งลึงพระมหามาลาเบี่ยง รองเข้าไปตั้งหีบพระมหาสังข์ มีธง
สักลาดแดงหุ้มบนหลังหีบตั้งลึงพระมหาพิชัยมงกุฎ ข้างซ้ายแท่นมณฑลนั้น ตรงหน้าตั้ง
เทวดากะไหล่ทอง เชิญพระแสงขรรค์เงินองค์ ๑ ชารพระกรเทวรูปองค์ ๑ ชารพระกรศักดิ์สิทธิ์

องค์ ๑ รวม ๓ องค์ รองเข้าไปตั้งหีบฉลองพระองค์ ๓๒ ชั้น สำหรับพิชัยสงคราม แลมีธง
 สักหลาดแดงห่มนอก บนหลังหีบตั้งลึงพระมหามาลาเพชร รองเข้าไปตั้งหีบพระมหาพิชัยมงคล
 แลเครื่องพิชัยสงครามต่างๆ มีธงสักหลาดแดงห่มนอก บนหลังหีบตั้งลึงพระชฎาพระกลีบ ด้าน
 ข้างหลังแท่นมณฑลนั้นมีกระไดแก้วสำหรับพาดพระแสง ในวงกลางกระไดแก้ว ๓ ช่องนั้น
 ผูกพระแสงศรพรหมาสตร้องค์ ๑ พระแสงศรอันว่าทองคำ ๑ พระแสงศรประไลยวาตองค์ ๑
 รวม ๓ องค์นี้ ช่องละองค์ กระไดแก้วข้างขวานั้นมีพระแสงตรีเพชร้องค์ ๑ พระแสงหางข้างเผือก
 องค์ ๑ สององค์นี้ผูกไว้เบื้องบน รองลงมาพาดพระแสงขรรค์เนาวะโลหะองค์ ๑ พระแสงดาบ
 ใจเพชร้องค์ ๑ พระแสงปืนแผดองค์ ๑ พระแสงทรงเดิมองค์ ๑ รวม ๖ องค์ กระไดแก้ว
 ข้างซ้ายนั้น มีพระแสงปืนนพรัตน์องค์ ๑ พระแสงจามร้องค์ ๑ สององค์นี้ผูกไว้เบื้องบน รอง
 ลงมาพาดพระแสงจักร้องค์ ๑ พระแสงขรรค์ไชยศรี้องค์ ๑ พระแสงดาบคาบค่ายองค์ ๑
 พระแสงปืนเวียดองค์ ๑ พระแสงปืนฝักทองเกลี้ยงประดับเพชร้องค์ ๑ รวม ๗ องค์
 ด้านหลังตรงกลางผูกพระแสงขอไม้เท้ากะไหล่ทององค์ ๑ พระแสงของ้าวเจ้าพระยาแสน-
 พลฝ่ายองค์ ๑ รวม ๒ องค์ ด้านหน้าแท่นมณฑลนั้น ตรงกลางหน้าพระแก้วมุขรัตน์ออกมา
 ตั้งพานทองรองพระสุพรรณบัตร หั่งขวาหั่งซ้าย ตั้งพานทองรองหีบเครื่องพระมหาพิชัยสงคราม
 ข้างละหีบ นอกพานพระสุพรรณบัตรออกมา ตั้งถาดรองพระเต้า ๕ กระษัตริย์ คือ พระเต้าทอง
 องค์ ๑ พระเต้านาคองค์ ๑ พระเต้าเงินองค์ ๑ พระเต้าสัมฤทธิ์องค์ ๑ พระเต้าศิลากองค์ ๑ กับ
 พระถ้วย ๕ กระษัตริย์ สำหรับพระเต้าทั้ง ๕ พระองค์ด้วย แลมีขันหยกตั้งกลางมีเทียนทองปัก
 แลข้างขวาข้างซ้ายตั้งพระครอบพระกริ่งองค์ ๑ พระเต้าเนาวเคราะห์องค์ ๑ พระเต้าไกรลาส
 องค์ ๑ พระเต้าเบญจครรภ์น้อยองค์ ๑ พระเต้านพเก้า ๕ ห้ององค์ ๑ พระเต้าศิลาลงอักษร
 ๒ องค์ พระเต้าหยกองค์ ๑ พระเต้าประทุมนิมิตร์ ๓ องค์ พระเต้าทเวบิตองค์ ๑ แลข้างขวา
 ตั้งพานทองรองดวงพระชนษา แลถาดทองสงพระพักตร์ของพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
 จิตรเจษฎ์องค์ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนวงศ์องค์ ๑ ข้างซ้ายตั้งพานทองรอง
 ดวงพระชนษาแลถาดทองสงพระพักตร์ของ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี
 องค์ ๑ แลข้างเทวดากะไหล่ทอง ๒ ข้างๆ ในนั้นตั้งเชิงเทียนไข บั๊กเชิงละ ๔ เล่ม แลได้มี
 พระแก้วมุขรัตน์นั้น ตั้งหีบพระแสงจับถันนักเครื่องต้น เสาพระแท่นมณฑลทั้ง ๔ นั้น ได้
 ผูกพระกรรณีย ๓ องค์ ไว้องค์ละเสา อีกเสานึงผูกเสวตฉัตรพระคชาธารองค์ ๑ ใส่งผ้า
 สักหลาดแดงทั้ง ๔ องค์ เสาข้างซ้าย ๒ เสา ได้ผูกธงครุฑพ่าห์ เสาข้างขวา ๒ เสา ได้ผูก
 ธงกระบี่ชู แลทั้ง ๔ เสา นั้น ได้ผูกพระแสงหอกพระแสงง้าว พระแสงทวน เขนโล่หุ้มตะทอง
 เสาละองค์ แต่ ๒ เสาหน้า ผูกพระแสงดาบอีกเสาละองค์ สองเสาลังข้างขวา ได้ผูก
 พระแสงปืนคาบชุดองค์ ๑ แลข้างพระแท่นมณฑลด้านหน้า ได้ตั้งเต้าน้ำกะไหล่ทองเต้า ๑

เต้าน้ำเงิน ๕ เต้า แลตรงกลางตั้งกระถางรูปหยกกระถาง ๑ ด้านหลังได้ตั้งเต้าน้ำทองขาว ๓ ชั้น ๔ เต้า ใสน้ำสระเกศเต้า ๑ สระแก้วเต้า ๑ สระกาเต้า ๑ สระยมนาเต้า ๑ มีสายสิญจน์วิ่งรอบ พระแท่นมณฑลแลรอบพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แล้วโยงออกไปที่สงฆ์แลเขาไกรลาสศิลา ข้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้น อนึ่งมีโต๊ะจีนเครื่องหยกตั้งอยู่ข้างขวาข้างซ้ายพระแท่น มณฑลข้างโต๊ะๆ ข้างขวาตั้งพระนิรันตรายองค์ ๑ โต๊ะข้างซ้ายตั้งพระสยามเทวาธิราชองค์ ๑ กับเทวรูปอีก ๔ องค์ แลมีพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏองค์ ๑ พระเต้าทองคำองค์ ๑ อยู่บนโต๊ะ นั้นด้วย หน้าพระแท่นมณฑลนั้นตั้งเครื่องนมัสการที่หนึ่งเป็นเครื่องถมตะทอง อนึ่งทมิข ด้านใต้ในพระณากนั้น ตั้งเก้าอี้สำหรับพระเจ้าอนงค์ยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอที่จะโสกันต์นั้น ประทับทรงฟังพระสงฆ์เจริญพุทธมนต์นั้น ๓ เก้าอี้ ที่หน้าเก้าอี้ตั้งเครื่องนมัสการอีก ๓ เครื่อง แลมีสายสิญจน์สำหรับโยงเมื่อขณะพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์อีก ๓ สาย อนึ่งนอกพระที่นั่ง ดุสิตมหาปราสาทด้านตะวันตกของมุขข้างใต้ นั้น ได้ตั้งเบญจารองที่สงฆ์ขึ้น แลมีราชวัตรไม้จริง ทรงเครื่อง แลนัทรทองฉัตรนาคฉัตรเงินปัดรอบ ที่บนเบญจาปักเครื่องสูง ๕ ชั้น ทุกๆ ชั้น เบญจา แลที่สงฆ์นั้นเป็นเพดาน ๕ ชั้น แลเขาไกรลาสศิลา ที่ตรงรูปข้างรูปราชสีห์รูปม้า รูปโคนัน ปักเพดานมีเครื่องนมัสการเครื่องหนึ่ง สำหรับบูชาเทวรูปพระอิศวรบนเขาไกรลาส อนึ่งถนนทางที่จะเดินกระบวนแห่ ตั้งแต่เกยท้องถนนข้างในพระบรมมหาราชวัง ไปประตู ราชสำราญ ออกทางหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม เลี้ยวไปข้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล เลี้ยวไปเข้าประตูพิมานไชยศรี จนถึงพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาทนั้น ได้ปูเสื่อเป็นทาง ตลอดมา แลปักราชวัตรฉัตรเบญจรงค์ ๑ ชั้นยอดหางนกยูงตามระยะทางตลอดมาจนรอบ กำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แต่ตามทางนั้นมีพิณพาทย์ แลคนแต่งตัวนั่งกางเกง สอดเสื้อเสนาภูมิกุลสวมหมวกหนัง ถืออาวุธต่างๆ วางเป็นกระลาบตลอดมา อนึ่งที่สนามหญ้า หน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาทตลอดทั้งแถว แล้วได้ปลูกเรือนผ้าเป็นโครงเหล็กไว้ใน สนามหญ้าตรงมุมเหลี่ยมด้านนอก สำหรับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยจะได้พักเฝ้าทอดลองธูลี พระบาทนั้น ตรงหน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ได้ตั้งเก้าอี้สำหรับข้าราชการที่เป็น คู่เคียงนั่ง ตั้งเป็น ๖ แถวๆ ละ ๖ เก้าอี้ รวม ๓๖ เก้าอี้ แลที่โรงทอง ได้ตั้งโต๊ะเก้าอี้สำหรับ เลี้ยงข้าราชการที่เป็นคู่เคียง แลท้ายเรือนผ้าที่ข้าราชการพักนั้น เป็นที่พวกระเบงเล่นอยู่ใน สนามหญ้า โหม่งक्रमแลกลาตีไม้ขึ้นเล่นที่หน้าทิมดาบกรมวัง ไม่สูงไม่ต่ำเล่นที่ข้างศาลาลูกขุน กระอ้วแขวงควายแลแขวงวิสัย เล่นที่หน้าโรงละครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม^๑

๑. โรงทองเป็นตึกสองชั้น ที่สำนักงานราชเลขาณการในพระองค์เดิยนี้

๒. โรงละครนี้อยู่ริมพระระเบียง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เดิยนี้เป็นสนามหญ้า

ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนวงษ์ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ได้ทรงเสด็จขึ้นพระกลดมีพราหมณ์โปรยเข้าตอกนำเสด็จองค์ละ ๒ บัณเฑาะว์องค์ละ ๒ เป้าสังข์ องค์ละ ๒ โหรีโปรยเข้าเปลือกเข้าสารองค์ละ ๒ รวมนำเสด็จพระองค์ ๑ เป็น ๘ คน นำเสด็จทั้ง ๓ พระองค์จากตำหนักขนิมาทรงเครื่องซึ่งจะแห่โสกันต์ ที่พระที่นั่งนงคราญสโมสร^๑ แลทรงเครื่องแห่วันแรกนี้ ทรงฉลองพระองค์ดาขาว ทรงสนับเพลาเชิงอนแลทรงสังเวียนขาว แลทรงบาขาว แลเครื่องเพชรเครื่องทองต่าง ๆ นั้น ก็ทรงตามธรรมเนียมอย่างแห่โสกันต์ แต่เกยวันนี้เป็นเกยยอด รองพระบาทนั้นเป็นรองพระบาทปักทอง (อย่างสลีปเปอร์) พระหัตถ์ขวาทรงกระบองเพชร ครั้นได้เวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระภูษาสีน้ำเงินแก่ (อย่างที่เราเรียกกันว่าสีกรมท่า) ฉลองพระองค์เย็บระบายสีแดงทรงสายรัดพระองค์นอก แลทรงตราเครื่องราชอิสริยยศดวงใหญ่ กับสายสพายตรามงกุฎสยาม (สีน้ำเงิน) ทรงพระมหามาลาอย่างเต็มยศฝ่ายพลเรือน เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที เสด็จพระราชดำเนินมาประทับที่เกยศิลาทองฉนวน เจ้าคุณคัลลังก์ได้รับพระกร แลประคองพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ คุณส่วนรับพระกร แลประคองพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนวงษ์ คุณปานรับพระกร แลประคองพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี มาที่เกยศิลานั้น พร้อมทั้ง ๓ พระองค์ ส่วนจมน้ำจาย ซึ่งแต่งตัวเข้าในกระบวรเห็นนี้ ก็ดีเกล่าให้พวกกระบวรแห่ทั้งหลายถวยก้านับ ๓ ครั้งแล้ว พวกสังข์แต่ก็เป่าประโคมขึ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงรับพระกรพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ให้ทรงพระยานุมาศ แลเมื่อพระยานุมาศจะเคลื่อนออกจากที่นั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ถวักบังคม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พวกสังข์แต่ก็เป่าประโคมขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ส่วนคู่เคียงนั้นก็เข้าประจำที่ พระยานุมาศที่ ๒ ก็เลื่อนเข้าเทียบเกย พวกสังข์แต่ก็เป่าประโคมขึ้นดังครั้งก่อน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงรับพระกรพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนวงษ์ ให้ทรงพระยานุมาศ แล้วก็เคลื่อนออกจากที่ มีอาการที่ทำได้ง่ามาแล้วในครั้งก่อน ครั้นพระยานุมาศที่ ๓ เข้าเทียบเกยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงรับพระกรพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ให้ทรงพระยานุมาศ แล้วก็เคลื่อนออกจากที่ มีอาการที่ทำได้ง่ามาแล้วนั้น ครั้นทรงพระยานุมาศพร้อมแล้ว จมน้ำจายก็ดีเกล่าให้กระบวรแห่ทั้งหลาย ถวักก้านับดังครั้งก่อนอีกครั้งหนึ่ง ส่วนนางเชิญมยุรฉัตรแลดอกไม้มอง ดอกไม้เงิน แลนางเชิญพระแสง แลนางเชิญเครื่องแลนางพัช ก็รับเครื่องต่างๆ ที่เชิญพร้อมกัน แต่นางมยุรฉัตรแลดอกไม้มอง ดอกไม้เงินนั้นรับเครื่องแล้ว ก็เดินทักษิณตัวรอบหนึ่งก่อนจึงเดินกระบวร

๑. พระที่นั่งนงคราญสโมสร อยู่หลังพระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เดิม อยู่ในบริเวณสวนสวาดีย์

เป็นระยะตอน ๆ ไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทอดพระเนตรกระบวรสิ้นแล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับมามากพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ขึ้นทรงพระราชยานลงยาราชาวัติ ณ เกยหน้าพระทวารเทเวศร์รักษา เสด็จพระราชดำเนินเป็นกระบวร ไปประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ลครหลวงซึ่งแต่งตัวถือดอกไม้เงินทอง ๔ คน ก็มารออยู่ที่หน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท แต่ในเกยเข้าไปหน่อยหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่ง กระบวรแห่เดิรมาถึงพระยานมาศจะประทับเกย ก็เคียงเลอินทร์พรหม จึงได้ถอยออกจากพระยานมาศไปยังที่ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ถวายบังคม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๆ ก็ทรงรับพระกรจันจากพระยานมาศ เลื่อนออกจากเกยแล้ว พระยานมาศที่ ๒ ที่ ๓ ก็เข้ามาประทับเกยเป็นลำดับกัน มีอาการดังที่มาแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงรับพระกรจันจากพระยานมาศ ครั้นพระยานมาศถอยออกจากที่แล้ว จมื่นจงซ้ายก็ตีเกราะ ให้พวกกระบวรแห่ถวายคำนับ ๓ ครั้ง แลเจ้าคุณคลี่แลคุณสวน คุณปาน ก็รับพระกรประคองพระองค์เจ้าไปบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประทับยังที่ ๆ พระสงฆ์จะได้เจริญพระพุทธมนต์ ส่วนกระบวรแห่นั้นก็เดิรกระบวรไปเข้าที่จันสิ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงพระราชดำเนินขึ้นบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว สมเด็จพระวันรัตถวายศีล พระโพธิวงศาสดาด้านาน พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์สวดปริต แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต ไปจุดเทียนเครื่องบูชาเทวรูปพระอิศวรที่เขาไกรลาสนั้น ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง ๔๘ นาที พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์จบ ลครซึ่งแต่งตัวถือดอกไม้เงินทองนั้น ก็รำที่ลานพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทข้างใน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประทับพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เจ้าคุณคลี่ แลคุณสวน คุณปาน ได้รับพระกรประคองพระองค์เจ้า มาประทับเกยพร้อมแล้ว จมื่นจงซ้าย ก็ตีตีเกราะ พวกกระบวรแห่ทั้งหลายถวายคำนับแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงรับพระกรพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ ให้ทรงพระยานมาศเป็นลำดับไป มีอาการเหมือนอย่างที่ตั้งเกยท้องฉนวนนั้น ครั้นพร้อมแล้วกระบวรก็เดิร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับตรัสอยู่กับเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ แลเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ประมาณครู่หนึ่งจึงเสด็จทรงพระราชยาน ไปประทับเกยหน้าพระทวารเทเวศร์รักษา เข้าในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เสด็จขึ้นข้างในประทับเกยท้องฉนวน ครั้นกระบวรแห่เข้าไปถึงแล้ว ก็ทรงรับพระกรพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ ขึ้นจากพระยานมาศเป็นลำดับไป เหมือนอย่างที่ตั้งเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เจ้าคุณคลี่แลคุณสวนคุณปาน ก็ได้รับพระกรประคองพระองค์เจ้าไปเปลื้องเครื่องแล้วจึงได้เสด็จกลับไปดำเนิน ครั้นเสร็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็พระราชทานเงินแจกคู่เคียงตามควรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับยังพระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์

อนึ่งการพระราชพิธีโสกันต์ครั้งนี้ พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย นุ่ง
ผ้าสีขาวเงิน แลสวมเสื้อเยียรบับ คาดเสื้อครุย แลติดตราเครื่องราชอิสริยยศที่ได้รับ
พระราชทาน แด่ตำรวจแลทหารนั้นสอดเสื้อเต็มยศในทหารแลตำรวจ อนึ่งจำนวนข้าราชการ
ที่เป็นคู่เคียงแห่โสกันต์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญนั้น พระยาสุรเสนา พระยา
กลาโหมราชเสนาคู่ที่ ๑ พระยาพิพิธโกไค พระยาขโหระ คู่ที่ ๒ พระยาจำแสนยบดี พระยา
ราชบุรี คู่ที่ ๓ พระยาสมุทโบรินารักษ์ พระยาเวียงในนฤบาล คู่ที่ ๔ พระยาราชสงคราม
พระยาอภัยสรักษ์ คู่ที่ ๕ พระยานาพิศภายี พระศรีธรรมสาร คู่ที่ ๖ รวม ๑๒ คน
พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์นั้น พระยานครศรีธรรมราช พระยาเสนาภูเบศร
คู่ที่ ๑ พระยารัตนพรหมมนตรี พระยาศรีสุรราช คู่ที่ ๒ พระยาอินทราชิปดิสหราชรองเมือง
พระยาราชวังเมือง คู่ที่ ๓ พระยาบำเรอก๊กดี พระยาราชบังสัน คู่ที่ ๔ พระยาสุนทรานุกิจ-
ปรีชา พระนราธิราชก๊กดี คู่ที่ ๕ พระนรินทร์เสนี พระอิสราธิไชย คู่ที่ ๖ รวม ๑๒ คน
พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรีนั้น พระยาโชฎิกกราชเศรษฐี พระยาศรี
สิงห์เทพ คู่ที่ ๑ พระยามนุสารสาตราบัญชา พระยาพิพิธไธสุริย คู่ที่ ๒ พระยาเกียรติ
พระยาราม คู่ที่ ๓ ขุนหลวงพระไกรศรี พระเกษม คู่ที่ ๔ พระเทพพลู พระศรีทิพโกษ
คู่ที่ ๕ พระสิริสมบัติ พระพิพากษา คู่ที่ ๖ รวม ๑๒ คน ๓ ตำรับ ๓๖ คน

อนึ่งกระบวนแห่โสกันต์นั้น ข้าพเจ้าจะว่าประมาณแต่เป็นเลา ๆ พอจะได้ดูสังเกต
ต่อไปภายหลัง ถ้าขาดเหลือบ้างที่แห่งใด ขอท่านทั้งหลายได้ช่วยเติมต่อให้ถูกต้อง ข้าพเจ้า
ขอรับประทานโทษเสียเถิด เพราะเหลือที่จะจดจำได้

กระบวนที่ ๑ นั้นเป็นกระบวนทหารแต่งตัวเต็มยศ มีทหารคงกระบวนแลถือธงเป่าแตร
แลถือขวานถือปืนประมาณทั้งสิ้น ๒๕๐ คน ถัดไปมีทหารถือธงคนหนึ่งแลกลองแขกสำหรับ
หนึ่ง ๓ คน แต่งตัวเสื้อเข็มขาบโพกผ้า แลนุ่งโสร่งคาดเข็มขัด แลถุงเท้ารองเท้า รองเข้า
ไปถึงมหาดเล็กแต่งตัวเป็นเทวดา ประมาณ ๑๒๐ คน มีขุนนางในกรมมหาดไทย ๑ กรม
กลาโหม ๑ นำหน้า แลมีมหาดเล็กหุ้มแพรเป็นสารวัตรอีก ๔ นายละแวง รองเข้าไปถึง
กระบวนเด็ก บุตรขุนนางแต่งตัวเป็นจีน ประมาณ ๒๐ คน แต่งแขกเทศประมาณ ๒๐ คน
แต่งตัวเป็นเด็กไทยประมาณ ๖๐ คน รวม ๑๒๐ คน แลมีขุนนางชักหน้า ๒ รั้งท้าย ๒
แลสารวัตร ๔ คู่ ๘ คน เป็นกรมกลาโหมครั้งหนึ่ง กรมมหาดไทยครั้งหนึ่ง แลในกระบวน
เด็กนั้น มีกลองชนะประมาณ ๖๐ คน จำปี ๑ จำกลอง ๑ หลวงราชมนูผู้กำกับอีก ๑ ถัด
เข้าไปถึงพวกแตรสังข์เป็น ๒ ตอน ๆ หนึ่งเป็นแตรฝรั่งเป็นแตรทองเหลืองตอนหนึ่ง เป็นแตร
เงินตอนหนึ่ง ประมาณคนทั้ง ๒ ตอนสัก ๔๐ คน ขุนนางผู้กำกับแตรอีก ๒ คน ถัดนั้นจมน

จขั้ย ถือเถาะแล้วถึงเครื่องสูง ๕ ชั้น ๓ คู่ ๗ ชั้นคู่ ๑ บังแซก ๒ คู่ หว่างกลางเครื่องสูง
 มีมหาดเล็กเชิญพระแสงหว่างเครื่องอีก ๔ คน นอกเครื่องสูงมีโหรโปรยเข้าเปลือกเข้าสารคู่ ๑
 พรหมณ์เป่าสังข์คู่ ๑ บัณเฑาะว์คู่ ๑ โปรยเข้าดอกคู่ ๑ รองเข้าไปถึงนางมยุรฉัตร ๑ แล
 ดอกไม้เงินทอง ๒ มีสารวัต ๒ แล้วถึงพระยานุาศ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ
 คู่เคียง ๑๒ อินทรพรหม ๑๒ กันพระกลด ๑ บังสุริย ๑ จามร ๑ สำหรับเปลี่ยนอีก ๓
 ภูษามาลา ๑ คนหามพระยานุาศ ๑๖ แล้วถึงนางเชิญพระแสง ๑ นางเชิญเครื่องเป็น
 พานทองสองชั้น ๖ นางพัช ๑ สารวัต ๔ บังแซกคู่ ๑ มหาดเล็กเชิญพระแสง
 หว่างเครื่อง ๓ คน โหรพรหมนอกเครื่องสูงอีก ๔ คน อย่างที่ว่ามาข้างหน้าแล้ว ตอนนั้น
 มาถึงนางเชิญมยุรฉัตรแลพระยานุาศ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ แลถึง
 เชิญพระแสงเชิญเครื่อง แลนางพัชนั้นจำนวนคนก็เท่ากันกับพระองค์เจ้าจิตรเจริญ แล
 พานทองที่นางเชิญพานนั้นเป็นพานทองสองชั้น ๒ พานทองชั้นเดียว ๔ รวม ๖ พาน แล
 ต่อมาเครื่องสูง แลนางเชิญมยุรฉัตร แลดอกไม้ทองเงิน แลพระยานุาศพระเจ้าน้อง
 นางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี แลนางเชิญเครื่องนั้น ก็มีเหมือนกันกับพระองค์เจ้า
 วัฒนาวงศ์ ยกเสียแต่นางเชิญพระแสงคนหนึ่งไม่มี เพราะเป็นพระบุตร ต่อมาเครื่องสูง
 ๗ คู่ ๕ ชั้น ๒ คู่ บังแซกคู่ ๑ สารวัต ๔ ต่อมาถึงนางสระผู้ดี เดิรแถวละ ๔ คน
 ๑๐ แถว ๔๐ คน สารวัต ๔ คู่ นางสระเล็ก ๔๘ คน โขลก ๔๔ คน สารวัต ๓ คู่ ๖ คน
 ข้างหลวงพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ประมาณ ๖๐ คน ข้างหลวงพระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ประมาณ
 ๖๐ คน พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ประมาณ ๗๐ คน เป็นต้นๆ ประมาณ ๓๐ คน
 ตอนนั้นมา มีม้าผูกเครื่องอานอย่างไทย ๒ ม้า คนจูงม้าข้างละ ๒ เป็น ๔ คน ข้างในกรม
 พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เสือหลวงจ่าย ๔๐ ไม่ได้เสือหลวงประมาณ ๑๐๐ คน ต่อมา มีม้าแล
 ข้างในกรมพระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ เหมือนพระองค์เจ้าจิตรเจริญ แต่ที่ไม่ได้เสือหลวงนั้น
 ประมาณ ๒๐๐ คน พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรีนั้นก็เหมือนกัน แต่คนที่ไม่ได้เสือนั้น
 ประมาณ ๒๔ คน ต่อมา มีทหารถือธงแลเป่าแตรแลถือปืน ทั้งสิ้นประมาณ ๒๐๐ คน
 รวมกระบวนแห่ทั้งสิ้นประมาณ ๑๗๖๖ คน

อนึ่งมหาดเล็กซึ่งแต่งตัวเกณฑ์เทวดานั้น นุ่งผ้าทองขาวกรวยเชิงสอดเสื้อครุขาว
 ถ้าพอกเกี้ยวขาว สารวัตเลขนางในกรมกลาโหม กรมมหาดไทยแลกรมต่างๆ แลคู่เคียงนั้น
 สอดสนับเพลา นุ่งผ้าเยียรบับข้าง ขกข้าง แลสอดเสื้อเยียรบับเข็มขาบครุขาวแลพอกขาว
 นางเชิญมยุรฉัตรแลดอกไม้ทองเงินแลเชิญพระแสง แลนางเชิญเครื่องนางพัชนั้นนุ่งผ้าเยี-
 ราบับ ห่มคาดเป็นผ้าอย่างนางละคร ใส่กระบังหน้าแลเครื่องทองต่างๆ แลเชิญพระแสงแล

ดอกไม้ทองเงินนั้น เป็นเด็กสวมเกี้ยวด้วย นางสรนึ่งผ้าทองขาวกรวยเชิง ห่มแพรขาว
ขลิบลูกไม้ทองใส่สายสร้อย ขำหลวงนึ่งผ้า ห่มแพรต่างๆ ขำในกรมที่ได้เสื่อหลวงจ่าย
นั้น นึ่งผ้าทองขาวกรวยเชิงสอดเสื่อครุยขาว แลที่ไม่ได้เสื่อหลวงนึ่งผ้าสอดเสื่อต่างๆ กัน

ณวันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๑ เวลาบ่าย ๔ โมง
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงพระราชดำเนียรอก
ทางพระทวารเทเวศร์รักษา ประทับเกยทรงพระที่นั่งราชยานถม ไปประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์
พิโมกขปราสาท แล้วเสด็จขึ้นประทับบนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เวลานั้นกระบวนแห่
มาถึง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงรับพระกร พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ
ซึ่งจะโสกันต์ ขึ้นจากยานมาศแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ ซึ่งจะโสกันต์
ก็เสด็จขึ้นไปบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จทรงพระ-
ราชดำเนินไปบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ สมเด็จพระ
วันรัตน์ก็ถวายศีล ครั้นจบแล้ว พระราชาคณะ ๓๐ รูป มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ
ปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นประธานอธิบตี ก็สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมจักษ์ปวตันสูตร
เป็นต้น เวลาจวนย่ำค่ำจบแล้ว สมเด็จพระวันรัตน์ก็ถวายขัติเรก พระพิมลธรรมก็ถวาย
พระพรลา เจ้าพนักงานกรมสังฆการีย์ จึงนำพระสงฆ์กลับออกมา พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว จึงเสด็จพระราชดำเนิน จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มาประทับพระที่นั่งอาภรณ์
พิโมกขปราสาท ส่งกระบวนแห่เสร็จแล้ว เสด็จทรงพระราชยาน ไปประทับเกยหน้าพระ
ทวารพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติแล้วเสด็จขึ้น เมื่อเวลาเดิรกระบวนแห่กลับนั้น ได้สวด
ชัยันโตบนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เวลานั้นเป็นวันพระ พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว ทรงพระภูษาสีแดง ฉลองพระองค์เยียรบับพื้นขาว สายสพายุจุลจอมเกล้า (สีชมพู)
ตราเครื่องราชอิสริยยศทั้ง ๔ ดวง พระบรมวงศานุวงศ์ ทรงผ้าสีแดง ฉลองพระองค์เยียรบับ
พื้นขาว ติดตราเครื่องราชอิสริยยศ ตามซึ่งได้รับพระราชทาน ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยสวม
เสื้อเยียรบับสีต่างๆ ดำรงทวารแลกรมวังนั้น สวมเสื้อตามยศ แลติดตราเครื่องราชอิ-
สรยยศ ตามซึ่งได้รับพระราชทานนั้น

วันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๑ ๑๓๑ ครั้นเวลา
บ่าย ๕ โมงกับ ๒๕ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
เสด็จทรงพระราชดำเนินออกทางพระทวารเทเวศร์รักษา เสด็จขึ้นเกยทรงพระราชยานลงยา
ราชาวดี เสด็จไปประทับ ณ เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่ง
ครั้นกระบวนแห่โสกันต์เดิรมาถึง พระยานมาศจึงเข้าประทับที่เกยนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้า

อยู่หัว จึงเสด็จลงมาที่เกยทรงรับพระกรพระองค์เจ้าที่จะโสกันต์ทั้ง ๓ พระองค์ ขึ้นจากพระยานุมาศแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินลงจากพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เสด็จขึ้นอัฒจันทร์มุขกระสันด้านตะวันออก เข้าในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว เสด็จขึ้นไปประทับยังพระที่นั่งไพโรธร พระสงฆ์ก็สวดสมัญญสูตรจบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงได้เสด็จพระราชดำเนินมาประทับ ครัสต์ด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ จนเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ จวนย่ำค่ำ พระสงฆ์จึงสวดมนต์จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ไปประทับพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ทรงรับพระกรพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอทั้ง ๓ พระองค์ลงจากยานุมาศ กระบวรแห่ก็แห่ไป ครั้นเวลาย่ำค่ำแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชยานกลับไปประทับยังเกยพระทวาร พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เสด็จขึ้น ณ วันนั้นนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์เต็มยศอย่างทหารราชวัลลภ ทรงตราเครื่องราชอิสริยยศอย่างสูง ๔ ดวง ทรงสายสพายมหา วราภรณ์ข้างเพือก ดวงตรานั้นพรัดนราขวราภรณ์ ๑ มหาวราภรณ์ ๑ มหาสุรภรณ์ ๑ จุลจอมเกล้า ๑ รวม ๔ ดวง พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการสวมเสื้อเย็บระบายแลเข็มขาบติดตราเครื่องราชอิสริยยศต่าง ๆ ตามที่ได้รับพระราชทานนั้น

ณ วันพุธ เดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ เวลาเช้าโมงหนึ่ง กับ ๕ นาที ตามนาฬิกาที่หอสูง^(๑) ในพระบรมมหาราชวังนั้น กระบวรแห่โสกันต์แห่มาแต่เกยพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ มาถึงเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงสีกกรมท่า ฉลองพระองค์เย็บระบายพื้นม่วง ทรงเครื่องราชอิสริยยศทั้ง ๔ องค์ แต่สายสพายนั้นเป็นนพรัดนราขวราภรณ์ เสด็จออกทางพระทวารในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับที่เกยพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ทรงจับพระกร พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนา นวงศ์ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี สั่งลงบนยานุมาศ แล้วเสด็จทรงพระราชยานมาในสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ สมมติเทวราชอุปบัติ ไปประทับเกยอาภรณ์พิโมกขปราสาท ทรงรับพระกรพระองค์เจ้าทั้ง ๓ พระองค์ ที่แห่ตรงมาแต่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์นั้นขึ้นแต่ยานุมาศแล้ว เจ้าคุณคลังรับพระกร พระองค์เจ้าจิตร คุณสวนรับพระกร พระองค์เจ้าวัฒนา คุณปานรับพระกร พระองค์เจ้าเสาวภา แต่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขไปผลิตเครื่องแต่งพระองค์ที่หน้าบุษบกมุขด้านใต้ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ด้วยเดิมนั้นแต่งเหมือนอย่างวันที่ทรงฟังสวด เปลี่ยนเป็นเครื่องผ้าขาว

(๑) หอนาฬิกาอยู่ตรงสำนักงานราชเลขาธิการในพระองค์บัดนี้ แต่ต่อมาทางตะวันออก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงพระราชดำเนินแต่พระที่นั่งอาภรณ์ภิโมกข์ปราสาทใน
เสด็จออกประทับที่ทรงนมัสการ สมเด็จพระวันรัตณวาทศิลป์แล้ว เสด็จพระราชดำเนินมา
ประทับที่พระเก้าอี้ ครั้นพระองค์เจ้าที่เสด็จเสด็จแล้ว จึงออกมาตั้งเก้าอี้เรียงแถว
ตามแถวพระสงฆ์นั่ง ถึงเวลาโมงหนึ่งกับ ๒๐ นาทีได้ฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
จึงทรงรดน้ำมนต์ด้วยพระมหาสังข์ เรียงเป็น ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ แล้วพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ
เทเวศร์ชินทร ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามลิกา กรมพระบารามประจักษ์ ๑
ทั้ง ๒ ได้ทรงตัดพระเกศาในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรดน้ำสังข์นั้น เจ้าพนักงาน
จึงประโคมสังข์แตรดนตรีพิณพาทย์ขึ้นพร้อมกัน ครั้นกรมพระเทเวศร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
ทรงตัดพระเกศาแล้ว พระยาราชโกษาจิงโกณถวายพระองค์เจ้าจิตรเจริญ หลวงเทพาภรณ์
โกณถวายพระองค์เจ้าวัฒนา ขุนพิพิธโกณถวายพระองค์เจ้าเสาวภา ครั้นเสร็จแล้ว
เวลาโมงกับ ๓๒ นาที จึงลงไปเข้าที่ทรงที่เขากไรลา แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึง
เสด็จทรงพระราชดำเนินประทับที่ตลาดตรงมุขวันตก รับสั่งกับเจ้าพระยาสุรวงศ์ เจ้าพระยา
ภาณุวงศ์ครุหนึ่ง เวลาโมงกับ ๓๖ นาที จึงขึ้นจากที่ทรงในเขากไรลาขึ้นมาที่เบญจาสรงตรง
หน้าเขากไรลาขึ้น แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรดน้ำในพระเต้าต่างๆ ซึ่งตั้งบน
พระแท่นมณฑลในพระมหาปราสาทนั้นยกเสด็จแต่พระเต้า ๕ กษัตริย์ กับหนึ่งพระเต้าเบญจ-
करणนั้น ได้ทรงรดแต่พระองค์เจ้าจิตรเจริญองค์เดียว ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงรดน้ำมนต์เสร็จแล้ว เสด็จขึ้นทรงประเคนเครื่องกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์แลพระสงฆ์
นั้นต่อไปแล้ว พระบรมมหาราชวังเธอ กรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูร จึงทรงรดแล้ว พระ
บรมวงศานุวงศ์แลราชการผู้ใหญ่ จึงรดน้ำมนต์ต่อไป คือ รดน้ำมนต์เรียงกันดังนี้ พระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศร์ชินทร ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรศกดาพิศาล ๑
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าแมนเขียน ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามลิกา
กรมพระบารามประจักษ์ ๑ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเงินยวง ๑ สมเด็จพระเจ้าน้อง
ยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย ๑ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ๑ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษา
ธิบดี ๑ ครั้นแล้วพระมหาราชครูพิธีกับพระครูอัญญาจารย์ จึงรดน้ำสังข์ แลขุนเทพาจารย์
จึงรดน้ำมนต์พราหมณ์ในชั้นสัมฤทธิ์แล้ว เวลาโมงกับ ๔๕ นาที เจ้าคุณคัล คุณสวน คุณปาน
จึงรับพระกรพระองค์เจ้า แต่เบญจาทิศตรงมาผลัดเปลี่ยนทรงเครื่องใหม่ทีละหน้าบุษบกบนมุขด้าน
ใต้ แต่งองค์ผ้าทรงเยียรบับแลเข็มขัดสายรัดองค์ทรงสูงพระบาท ผูกของทั้งพระหัตถ์พระบาท
ทองคำชายทรงเสื่อทรงครุฑห่ม ทองค้ำหญิงทรงสะไบทรงดาต แล้วทรงสรวนนมแลเล็กใหญ่
แล้วทรงมกลออกไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่มุขด้านนอก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงทรงรณาสั่งเจ้าเฉลิมพระราชมณเฑียรทุกองค์แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ไปถวายของสงฆ์ ครั้นถวายของแล้ว เจ้าคุณคัล คุณสวน คุณปาน จึงรับพระกรไปส่งที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ผลัดเปลี่ยนเครื่องแต่งพระองค์ตามอย่างเครื่องต้นทรงมงกุฏ ครั้นพระสงฆ์ถวายสัตย์ปฏิญาณถวายพระพรแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงเสด็จพระราชดำเนินมาประทับ ณ พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข แล้วพระสงฆ์ก็ลงมานั่งบนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขคอยสวดชยันโตเมื่อเวลาแห่ด้วย ครั้นพระองค์เจ้าทั้ง ๓ นั้น แต่งพระองค์เสร็จแล้วจึงตั้งกระบวรแห่กลับ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงจับพระกรพระองค์เจ้าส่งลงยานมาศทุกพระองค์แล้ว จึงได้ออกเฝ้ากระบวรแห่นั้นไป ตามอย่างตามธรรมเนียมไปทางเดียวกันอย่างเหมาเหมือนวันก่อนๆ แต่พวกกระบวรแห่ซึ่งได้แต่งเป็นสีกาอย่างวันก่อนนั้น วันนี้ได้เลื่อนเป็นสีแดง แลนางเชษฐมยุรฉัตรนางเชษฐเครื่องนั้นเปลี่ยนกระบวรหน้าเป็นมงกุฎกษัตริย์เปลี่ยนกระบวรหน้ากับเกี้ยวเป็นเกี้ยวยอด แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงเสด็จทรงพระราชยานแต่เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข ไปประทับเกยพระทวารเทเวศร์รักษาเลเสด็จทรงพระราชดำเนินไปประทับที่เกยท้องฉนวนตรงหน้าประตูสามหน้า ครั้นกระบวรแห่มาถึง เทียบยานมาศตามที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงทรงจับพระกรขึ้นแต่พระยานมาศทุกพระองค์ แล้วเสด็จขึ้น พระองค์เจ้าทั้ง ๓ พระองค์นั้นไปผลัดเครื่องแต่งพระองค์ที่พระที่นั่งนงคราญสโมสรแล้ว มีเสลี่ยงรับเสด็จไปส่งที่ตำหนักทุกพระองค์เหมือนอย่างวันก่อน

ครั้นเวลาบ่ายมีเสลี่ยงไปรับพระองค์เจ้าทั้ง ๓ พระองค์ ขึ้นมาแต่งพระองค์ที่พระที่นั่งนงคราญสโมสร แต่งเหมือนเวลาเช้านี้ แต่ทรงมงกุฎ ๕ ยอด ตั้งกระบวรแห่ไปตามทางเหมือนเมื่อวันก่อน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จทรงพระราชดำเนินลงที่เกยท้องฉนวนทรงรับพระกรพระองค์เจ้าลงยานมาศทั้ง ๓ พระองค์แล้ว กระบวรแห่ก็เฝ้าไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระราชดำเนินออกจากพระทวารพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงพระราชยานแต่พระทวารเทเวศร์ไปประทับพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ครั้นกระบวรมาถึงแล้ว จึงทรงรับพระกรพระองค์เจ้าขึ้นแต่ยานมาศแล้ว เจ้าคุณคัล คุณสวน คุณปาน จึงรับพระกรขึ้นไปบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ไปยังที่เกยท้องฉนวนบายศรี เรียงเป็นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ไปตามอย่างตามธรรมเนียม คือแต่ขวามาซ้าย แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปประทับที่พระเกี้ยวในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ริมเสามุขด้านตะวันออก เกี้ยว ๓ ตัวสำหรับพระองค์เจ้าที่โสกันต์นั้นได้ตั้งตรงหน้าพระที่นั่งเสวตฉัตร ตรงที่พระแท่นมุขแต่พระแท่นมุขนั้นยกออกเสีย แลตรงระหว่างมุขด้านเหนือกับเกี้ยว ๓ ตัวนั้น ตั้งบายศรีแก้ว

ทองเงิน แล้วพระมหाराชครูพิธิ พระครูธัญญาจารย์ ขุนเทพาจารย์ จึงเข้าเบิกแว่นเวียนเทียน
ส่งออกไปแต่ขวามาซ้าย พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้า
ฝ่ายใน จึงรับแว่นเวียนต่อไป คือเวียนอ้อมไปตามมุขวันออก แล้วส่งไปมุขด้านใต้ แล้ว
ส่งไปมุขวันตก แล้วส่งไปมุขเหนือ ครั้นเวียนไปครบ ๓ รอบ ชีพ้อพราหมณ์ทั้ง ๓ ผู้เบิก
แว่นนั้น จึงคลี่ผ้าซึ่งคลุมบายศรีทั้ง ๓ นั้นไปส่งถวายพระองค์เจ้าทั้ง ๓ พระองค์ให้ทรงรับไว้
แต่แว่นเทียนนั้นก็เวียนต่อไปเสมอ ครั้นครบรอบที่ ๕ ชีพ้อพราหมณ์ผู้เบิกแว่นจึงรับไปดับ
โบกควันไปตามอย่างตามธรรมเนียม แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จทรงพระราช
ดำเนินแต่ที่ประทับทรงเจิมพระราชทานทั้ง ๓ พระองค์ แล้วจึงพระราชทานหีบทองลงยาราชา
วดี มีตรามงกุฎบนหลังหีบ ๑ กาทองขนาดใหญ่มีตรามงกุฎบนฝา ๑ เงินส่วนงวดพระคลัง
๑๐ ชั่ง เงินส่วนพระคลังข้างที่ ๑๐ ชั่ง รวม ๒๐ ชั่ง แก่พระองค์เจ้าจิตรเจริญ แล้วพระราชทาน
หีบทองขนาดเล็กลงยาราชาวดีมีตรามงกุฎบนหลัง ๑ เงินส่วนงวดพระคลัง ๓ ชั่ง เงินส่วน
พระคลังข้างที่ ๒ ชั่ง รวม ๕ ชั่ง แก่พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ แล้วพระราชทานหีบทองขนาดเล็ก
ลงยาราชาวดีมีตรามงกุฎบนหลัง ๑ เงินส่วนงวดพระคลัง ๓ ชั่ง เงินส่วนพระคลังข้างที่ ๒ ชั่ง
รวม ๕ ชั่ง แก่พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ครั้นทรงเจิมแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พระบรมมโหยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตรางคณาธิบดีราชบุรุษ ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
วรศักดิ์พิศาล ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ๑
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าแมนเขียน ๑ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเงินยวง ๑
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย ๑ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ๑ เจ้าพระยา
ภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ๑ เจ้าพระยาธรรมานุรักษ์ ๑ เจริญแล้วจึงพระมหाराชครูพิธิเจิม
ถวายพระองค์เจ้าทั้ง ๓ แก่พระครูธัญญาจารย์ผู้ถวายที่ขอพระหัตถ์ ขุนเทพาจารย์ถวายน้ำ
มะพร้าวให้สวดย ครั้นแล้วเจ้าคุณคณิศร คุณสวน คุณปาน จึงรับพระกรมาที่พระที่นั่งอาภรณ์
พิโมกขปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำเนินมาประทับที่พระที่นั่ง
อาภรณ์ ทรงจับพระกรพระองค์เจ้าทั้ง ๓ พระองค์ ส่งลงยานุมาศตามลำดับแล้ว จึงได้เค็ด
กระบวรแห่กลับเหมือนเวลาเช้า กระบวรแห่นั้นก็แต่งเหมือนกันกับเมื่อแห่เวลาเช้าแล้ว
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชนาไปประทับที่เกยพระทวารเทเวศไปประทับที่
เกยท้องฉนวนเหมือนเวลาเช้า ครั้นกระบวรแห่มายังที่เทียบยานุมาศตามลำดับ ทรงจับพระกร
พระองค์เจ้าขึ้นแต่ยานุมาศทุกพระองค์ ให้พระองค์เจ้าทั้ง ๓ ไปปลัดเครื่องแต่งพระองค์ที่
พระที่นั่งนงคราญแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินแจกเลี้ยง แล้ว
โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานแจกพวกระบวรแห่ตามลำดับผู้ใหญ่ผู้น้อย ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน
เหมือนวันก่อน แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ

เมื่อเวลาเย็นวันนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศ ฉลอง
พระองค์อย่างตำรวจ ทรงเครื่องราชอิสริยยศทั้ง ๔ องค์ แต่สายทรงสพายนั้นเป็นมหาวราภรณ์
และในวันนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ราชเอศเดอแถมป์ ได้รับพระ
บรมราชโองการ มีท้าวเชษฐาให้สนมไปถวายพระบรมวงศานุวงศ์ มีสำเนาความในท้าวเชษฐานั้นดังนี้
ด้วยราชเอศเดอแถมป์รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญ
(ทูลพระนาม) มาประชุมเสวยในการโสกันต์ พระเจ้าน้องยาเธอ แลพระเจ้าน้องนางเธอ
ในพระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร ณ วันพุธ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือนยี่ ปีกุน สัปตศก ๑๒๓๗ เวลา
ทุ่ม ๑ พร้อม แลพระบรมวงศานุวงศ์ที่เชิญนั้น คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศ-
วชิรินทร์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรศัคนาพิศาล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
มหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทรธิบาล
พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ พระเจ้าราชวงศ์เธอ กรมหมื่นเจริญผล
พลสวัสดิ์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า
ภาณุรังษีสว่างวงศ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
คัคณางคกุล พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุทนต์สวัสดิ์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทวิ-
ถวัลยลาภ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากมลาลาสเลอสรร์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
ทองกองก้อนใหญ่ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ พระเจ้าน้องยาเธอ
พระองค์เจ้าเกษมศรีสุโขทัย พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีสิทธิไชย พระเจ้าน้องยาเธอ
พระองค์เจ้าทองเกษมถวัลยวงศ์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช พระเจ้า
น้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามุนษยนาคมานพ
พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิ์ประวัติ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไชยานุชิต พระเจ้า
น้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสมบัณฑิต พระเจ้า
น้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานวงศ์ พระเจ้าน้อง
นางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศรีวิไลยลักษณ์ พระวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชิดเชอพงศ์ พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
สิงหนาทราชตรงฤทธิ พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระสัมพันธวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์ รวมได้เชิญ ๓๔ พระองค์ แต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศ-
วชิรินทร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ พระเจ้าน้อง
ยาเธอ พระองค์เจ้าคัคณางคกุล พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ พระเจ้า
น้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีสิทธิไชย นั้นไม่ทรงสบายเสด็จมาประชุมหาได้ไม่ นอกจากที่
ว่ามานี้ก็ได้เสด็จมาทั้งสิ้น ครั้นเวลา ๒ ทุ่ม ๒๐ นาที ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้อง

ยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ ออกมาเชิญพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งได้รับกาศเชิญมาคอย
ที่สนามหญ้าหน้าพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ เข้าไปเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ณ พระที่นั่งบรม
ราชสถิตยมโหฬาร ครั้นพระบรมวงศานุวงศ์เข้าไปยังที่นั้น จึงได้ถวายคำนับทุกพระองค์แล้ว
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงรับสั่งกับพระบรมวงศานุวงศ์อยู่ ณ ที่นั้น ประมาณ ๑๐ นาที
จึงได้ทรงพระราชดำเนินไปประทับโต๊ะในห้องชั้นที่ ๒ ตรงห้องสี่เหลี่ยมข้างบนลงไป พระบรม
วงศานุวงศ์จึงตามเสด็จพระราชดำเนินลงไปนั่งที่เก้าอี้ในโต๊ะ ตามที่มีกระดานพระนามวางอยู่
ในจานตรงเก้าอี้เหล่านั้น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนาฯ ประทับอยู่ริมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เบื้องขวาถัดไปนั้นคือกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ ๑ พระองค์เจ้าทวีรัถยลาภ ๑ พระองค์เจ้าเสาว
ภาผ่องศรี ๑ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค ๑ พระองค์เจ้าไชยานุชิต ๑ พระองค์เจ้าชิตเชษฐพงศ์ ๑
สิ้นปลายโต๊ะข้างนี้แล้ว สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนาฯ ประทับอยู่ริมพระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว เบื้องซ้ายต่อขึ้นไป คือ พระองค์เจ้าสุทนต์ ๑ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ๑ พระองค์เจ้า
ทองแถมถวัลยวงศ์ ๑ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ๑ พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์ ๑ พระองค์เจ้า
ประดิษฐวรการ ๑ สิ้นปลายโต๊ะข้างด้านนี้เท่านั้น แล้วกรมหลวงวรศกดาพิศาล ประทับกลาง
โต๊ะข้างด้านโน้น ถัดไปข้างเบื้องขวานั้น คือ กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทรธิบาล ๑ กรมหมื่น
เจริญผลพลสวัสดิ์ ๑ พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ ๑ พระองค์เจ้าศรีวิไลยลักษณ์ ๑ พระองค์เจ้า
มณเฑียรมาศ ๑ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ๑ พระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูฤทธิ ๑ สิ้นเขต
โต๊ะด้านข้างโน้นเท่านั้น แล้วต่อกรมหลวงวรศกดาพิศาลไปเบื้องซ้าย คือกรมหมื่นอักษรสาสน
โสภณ ๑ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ๑ พระองค์เจ้ากมลลาดเลอสรค์ ๑ พระองค์เจ้า
ชุมพลสมโภช ๑ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ ๑ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต ๑ พระองค์เจ้าสาบ
สนิทวงศ์ ๑ สิ้นเขตโต๊ะข้างด้านโน้นเท่านั้น รวมพระบรมวงศานุวงศ์ได้มาเสวยนั้น ๒๘ พระองค์
ประทับเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ณ ที่นั้น จนถึงเครื่องหวานเมื่อเวลา ๔ ทุ่มกับ
๑๕ นาที จึงเสด็จขึ้นแต่พระเก้าอี้ทรงยืนประทับอยู่ตรงนั้น ทรงพระราชทานพรแต่ พระเจ้า
น้องยาเธอ แลพระเจ้าน้องนางเธอที่โสกันต์นั้น มีความตามซึ่งได้ทรงพระราชหัตถเลขา
พระราชทานมาแต่โดยสังเขปนั้น ดังนี้

ซึ่งเจ้านายมาประชุมพร้อมกันในเวลานี้ เป็นวันการมงคลโสกันต์ ซึ่งฉันจะได้กล่าว
บัดนี้ จะต้องขอบอกเรื่องที่ได้ทำการโสกันต์ใหญ่ในครั้งนี้ (ถ้าจะว่าแต่เป็นโสกันต์อย่าง
กลางจะดีกว่า) ก็การที่ได้คิดทำดังนี้ เพราะเห็นว่าจิตรเจริญเป็นลูกของน้ำฉัน ควรนับว่า
เป็นน้องอันสนิทขึ้นอีกชั้น ๑ เพราะเหตุดังนี้ ตัวฉันเองเล่าซึ่งได้มียศเป็นเจ้าฟ้าใหญ่ยิ่ง
เหมือนกับเจ้าฟ้าซึ่งพระมารดาเป็นเจ้าฟ้า ถ้าพระมารดาเป็นพระองค์เจ้าเต็มที มีการราช-

ประเพณีต่างๆ คือ โสกันต์มีเขาไกรลาสเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น ไม่ต้องกล่าวยืดยาวต่อไปอีก การที่เป็นมาในตำนานดังเช่นว่ามาแล้วนั้น ก็เป็นไปเพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหากรุณาเมตตา ยกย่องขึ้นให้มียศศักดิ์ถึงเพียงนี้ เป็นพระเดชพระคุณติดอยู่ไม่รู้สิ้นรู้สุด เมื่อจะเทียบตัวฉันเองกับจิตรเจริญโดยชาติตระกูลก็เสมอกัน ไม่สูงไม่ต่ำเป็นอย่างกันทีเดียว ก็ควรเป็นหลานราชวรวงศ์อยู่เหมือนกันอย่างนั้น ควรจะเห็นว่าที่สูงที่ต่ำกว่ากันในบ้านาศักดิ์นั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ก็เมื่อฉันได้มีการโสกันต์ใหญ่ที่สุดแล้ว ก็เห็นว่าควรจะให้ยศโสกันต์ขนาดกลางนี้กับจิตรเจริญ ซึ่งเป็นผู้คล้ายคลึงกันกับฉันให้มียศมากขึ้น เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาแก่นั่นแล้ว ก็แลเจ้านายซึ่งโสกันต์ด้วยอีกสององค์นั้นเล่า ก็เป็นประเพณีมาแต่เดิม ที่เรียกว่าหวนหาทางนาคแล้วเจ้านายในพวกนั้นก็เคยโสกันต์อย่างนั้นมาหลายองค์ ไม่สู้เป็นการประหลาดนัก ก็ในการครั้งนี้จะต้องขอโทษแก่เจ้านาย แต่เห็นจะไม่ทั่วไปดอก เพราะเจ้านายชั้นใหญ่คือบรมวงศ์แลราชวรวงศ์นั้น ท่านก็เคยโสกันต์เหมือนๆ กันมาแล้วในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านก็เห็นจะไม่มี ความรังเกียจสิ่งใดในคราวนี้ ฝ่ายพระเจ้าน้องยาเธอที่โสกันต์มาแต่ก่อนๆ นั้นเล่า ก็ได้เห็นหน้ามาทวงองค์ ซึ่งว่ามาบัดนี้จะตั้งใจขอโทษแก่เจ้านายซึ่งฉันได้โสกันต์ให้ในแผ่นดินบัดนี้นั้น ซึ่งไม่ได้ทำการใหญ่ขึ้นเพราะเห็นว่าเป็นการลำบากมากนัก เจ้านายแต่เดิมท่านก็ไม่ได้เคยเห็นหน้ากันมา ซึ่งทำการใหญ่ครั้งนี้ก็เพราะเหตุมีมาดังเช่นว่ามาข้างต้นนั้นแล้ว จึงขออย่าให้มีความเสียใจเลย ถ้าเจ้านายทั้งปวงไม่มีความรังเกียจแล้ว ขอให้ฯ พระกับจิตรเจริญแลเจ้านายซึ่งโสกันต์ในครั้งนี้ด้วย โดยความยินดี เทอญ

ครั้นทรงพระราชทานพรแล้ว จึงทรงดื่ม (แชมเปญ) ตามธรรมเนียมชาวยุโรปแล้ว กรมหลวงวรศักดิ์ทศพิศาล จึงเสด็จขึ้นขึ้นถวายพระพร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลประทานพรพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ ที่โสกันต์ แล้วอีกครู่หนึ่ง กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ จึงเสด็จขึ้นขึ้นถวายพระพร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแลประทานพรพระ พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอที่โสกันต์แล้ว มีสำเนาความตามที่กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ มีลายพระหัตถ์ประทานมานั้น ดังนี้

ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ราชวรวงศ์ ซึ่งได้มาประชุมพร้อมกันในวันโสกันต์พระเจ้า น้องยาเธอ แลพระเจ้าน้องนางเธอ ณ สถานที่นั้น มีความยินดีขอบพระเดชพระคุณที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงยกย่องนับถือในราชวรวงศ์ทั้งหลาย ควรข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะตั้งใจสวามิภักดิ์ ทำราชการสนองพระเดชพระคุณให้เต็มกำลังแลเต็มสติปัญญา จนตราบเท่า

สิ้นชีวิต มิได้คิดยื่นข้อท้อถอยในการยากการลำบากและการหนักเบาทั้งปวง อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายพร้อมกันน้อมเกล้าถวายพระพรในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงพระเจริญในสิริราชสมบัติ หม่อมรินทรราชดัสกร ให้แพ้วฝ่ายพระเดชานภาพ จงมีพระชนม์พรรษาวยยืนอยู่นานได้ร้อยรอบแห่งสุริยคติกาลโดยกำหนด พระเกียรติยศจงถาวรอยู่ชั่วกัลปาวสาน อนึ่งขอจงเทพทุกสถานซึ่งมีมหะศักดิ์จงอภิบาลบำรุงรักษา แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม ให้มีราศปราศจากความสรรพพิบัติทั้งปวง แลข้าพเจ้าทั้งหลายขอถวายพระพรในพระเจ้าน้องยาเธอ แลพระเจ้าน้องนางเธอ ซึ่งโสกันต์ในวันนั้น ให้ทรงพระเจริญพระชนมายุสิริสวัสดิสุขสถาพร จงทำราชการฉลองพระเดชพระคุณให้ปรากฏยศศักดิ์สืบกาลนาน เทอญ

ครั้นจบแล้ว จึงทรงดื่มเหมือนกันกับครั้งก่อน ประทับที่โต๊ะจนเวลา ๔ ทุ่ม ๔๐ นาที เสวยเสร็จแล้วจึงเสด็จขึ้นจากโต๊ะ ขึ้นมาประทับขึ้นบน ประทับตรัสอยู่จนเวลา ๕ ทุ่ม ๑๕ นาที เสด็จขึ้น พระบรมวงศานุวงศ์จึงได้กลับออกมา เวลาเที่ยงโต๊ะนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องอวโณตเศศ ทรงเครื่องราชอิสริยยศจำลองเกล้ากับสายสพายด้วย แลพระบรมวงศานุวงศ์นั้นแต่งอวโณตเศศ สวมเครื่องราชอิสริยยศตามแต่ที่ได้รับพระราชทาน

ทรงผนวชตามเนว

ณ วันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๕ ตรงกับวันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีชวด อัฐศก จ.ศ. ๑๒๓๘ ทรงผนวชเป็นสามเณรในพระพุทธศาสนา ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นอุปัชฌาย์ หม่อมเจ้าพระอรุณนิภาคุณากรเป็นผู้ให้ศีล ครั้นแล้วเสด็จไปจำพรรษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ณ กุฏิหมู่ที่ ๓ คณะกุฎีฟากข้างวิหารพระศาสดา

เมื่อลาผนวชแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับราชการในกรมทหารมหาดเล็ก

ชั้นวัง

ในระหว่างที่ยังทรงพระเยาว์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประทับอยู่ที่หอनिเพชพิทยา ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อถึงเวลาอันสมควรที่จะมีวังประทับอยู่ต่างหาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักและตกแต่งซ่อมแซม วังท่าพระขึ้นใหม่ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเป็นที่ประทับ ถึงกำหนดพระฤกษ์ ณ วันที่ ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ ตรงกับวัน ๔ ๙ ๖ ปีมะแม เบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ เสด็จทรงพระราชยานไปประทับวังพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ที่ริมประตูออกไปท่าพระ ซึ่งเดิมเป็นวังของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทอดพระเนตรบนตำหนักและที่ต่างๆ ทั่วทุกแห่ง ครั้นได้พระฤกษ์เวลา ๕ โมง ๕ นาที โปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงเครื่องขบวนขึ้นพระแท่นมณฑล ทรงรับพระราชทานในการขึ้นวังใหม่ ทรงรดด้วยพระเต้าเบญจกรรทองค์ใหญ่ ด้วยคำรัสว่า เป็นการสมควรที่จะรับพระราชทานได้เพราะเป็นแต่องค์ใหญ่ แล้วโปรดให้ต่างกรมรดทูกองค์ แล้วเสด็จมาประทับบนตำหนัก พระองค์เจ้าจิตรเจริญแต่งพระองค์มาแล้วทรงร่น้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ พระราชทานพรต่างๆ เป็นอันมาก แล้วเสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง ที่วังพระองค์เจ้าจิตรเจริญวันนี้ เป็นวันสวดมนต์และขึ้นวังในวันนั้น^(๑)

ทรงผนวชพระ

พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ มีรายละเอียดอยู่ในหนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันว่า

“วัน ๓๙๘ ค่ำ ปวศก จุลศักราช ๑๒๔๖ โปรดให้สมโภชพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ที่ท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เป็นครั้งแรกที่ได้มีสมโภชพระองค์เจ้าทรงผนวชที่พระที่นั่ง

เจ้าพนักงานจัดการตั้งบายศรีแก้วทองเงิน และตั้งผ้าไตรบาตรบริวารและของถวายพระสงฆ์พร้อมตามเคยอย่างเช่นพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เวลาที่พระองค์เจ้าซึ่งจะทรงผนวชในเวลาพรุ่งนี้ คือพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงผนวชพระ ๑ พระองค์เจ้ากัลยาณประวัติ พระองค์เจ้านิทัศนภิราทร ทรงผนวชสามเณร ๒ เสด็จขึ้นมาประทับที่ท้องพระโรงกลาง คอยเสด็จพระราชดำเนินออก

(๑) คัดจากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน

เวลา ๒ ทุ่มเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระองค์ขัตติยตระกูล ทรง
สร้อยและดวงเครื่องราชอิสริยยศจกับริมราชวงศ์และดวงสตางค์จอมเกล้า เสด็จออก
ประทับพระที่นั่งโสรณ ฤ ท้องพระโรงกลาง พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าเป็น
อันมาก โปรดให้พระครูพราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภช โดยทักษิณาวัดวันเบญจวาร
ตามจารีตประเพณีใช้เนื่องกันมา แล้วมีพระบรมราชโองการให้พระองค์เจ้าจิตรเจริญ และ
พระองค์เจ้าทั้งสองซึ่งเป็นพระโอรสกรมพระราชวังบวรเข้าไปหน้าพระที่นั่ง แล้วทรงลงน้ำ
พระมหาสังข์ทักษิณาวัดและทรงเจิมพระราชทาน แล้วเสด็จขึ้น

วัน ๔ ๑ ๘ ค่ำ ปีมอก ฉศก จุลศักราช ๑๒๔๖ เวลาบ่ายโมงเศษเสด็จออกทาง
พระที่นั่งจักรี ทรงพระราชยานไปประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องหน้ามิวเซียม

พระองค์เจ้าซึ่งจะทรงผนวชทรงเสด็จไปขึ้นเกยซึ่งปลูกไว้หน้ามิวเซียมทั้ง ๓ องค์ พระ-
ราชทานเงินทั้งทานพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ๑๐ ตำลึง พระองค์เจ้ากัลยาณประวัติ พระองค์เจ้า
สุทัศน์นิภาธร ในพระราชวังบวร ๒ องค์ ๆ ละ ๑ ตำลึง ครั้นทั้งทานแล้วเสด็จไปประทับใน
พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามทรงนมัสการ โปรดให้พระองค์เจ้าที่จะทรงผนวชขึ้นไปบน
พระอุโบสถ แล้วไปจุดเทียนบูชาพระแล้วกลับมาในที่ แล้วพระองค์เจ้าจิตรเจริญเข้าไปขอ
บรรพชาแต่กรมพระปวเรศซึ่งเป็นพระอุปฌาย์ แล้วออกมาทรงผ้า แล้วสมเด็จพระพุทธ-
โฆษาจารย์ถวายศีล แล้วพระองค์เจ้ากัลยาณประวัติเข้าไปขอบรรพชาแล้วออกมาทรงผ้า พระ
เทพโมฬีถวายศีล แล้วพระองค์เจ้าสุทัศน์นิภาธรเข้าขอบรรพชา พระศรีวิสุทธิวงศ์ถวายศีล
เสร็จสามเณรบรรพชาแล้วทั้ง ๓ องค์ แล้วพระองค์เจ้าจิตรเจริญเข้าไปทรงขอนิสสัย ขอ
อุปสมบทแก่พระอุปฌาย์ แล้วสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นกรรมวาจาสดบัญญัติจุดตุกฤตกรรม
อุปสมบทพระองค์เจ้าจิตรเจริญเป็นภิกษุ แล้วกรมพระปวเรศบอกอนุศาสนกถาเสร็จแล้ว
โปรดให้พระองค์เจ้าพระจิตรเจริญและเณรทั้ง ๒ ถวายไตรแด่พระราชกณะฐานาเปรียญคณะ
ปรกซึ่งให้อุปสมบทกรรม ๓๐ รูป แล้วโปรดให้พระองค์เจ้าจิตรเจริญเข้าไปหน้าพระที่นั่ง ทรง
ประเคนไตรแพรและสรรพบริวาร ซึ่งควรแต่สมณะอุปโภคเป็นอันมากแล้ว แล้วทรงประเคน
ผ้าไตรสลับแพรบริวารพอสมควรแด่พระองค์เจ้าเณรทั้งสอง แล้วโปรดให้เข้าไปรับผ้าข้างใน
ที่ฉากแล้วกลับมารับผ้าข้างหน้า ทั้ง ๓ พระองค์ พระสงฆ์ถวายยถาสัพเพอติเรกถวายพระพร
ลา เสด็จกลับเข้าพระบรมมหาราชวัง

เวลาเย็นวันนี้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์จะได้เชิญเสด็จพระองค์
เจ้าพระจิตรเจริญทรงรถเสด็จไป ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ประทับอยู่ที่โรงพิมพ์เก่า ริมด้านนัก
กรมพระปวเรศ ”

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสเล่าถึงสมัยที่ทรงผนวชพระนั้นให้ลูกๆ ฟังว่า “เมื่อออกพรรษาแล้วพ่อคิดจะยังไม่สึก เพราะอยากจะเล่าเรียนพระปริยัติธรรมต่อไป แต่คนเอาไปเล่าลือกันว่าพ่อจะบวชเลย จนความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ครั้นถึงวันเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานผ้าพระกฐินที่วัดบวรนิเวศ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงเจียนลายพระราชหัตถ์ในเศษกระดาษชกใส่มือพ่อขณะที่พระราชทานไตรปิ มีใจความว่า “ขอให้สึกออกมาช่วยกันทำราชการ” พ่อก็สึกตามพระบรมราชโองการในวันรุ่งขึ้นนั่นเอง”

๕ ตงกรม

ใน พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศพระองค์เจ้า จิตรเจริญขึ้นเป็นพระเจ้าใน้องยาเธอทรงกรม มีกำหนดการดังนี้

“วันอังคารขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๔ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ เป็นวันสวดมนต์ที่ วังพระองค์เจ้าจิตรเจริญในการเลื่อนกรม เวลาบ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จเข้าราชการ ไปประชุมที่นั่นพร้อมกัน

เวลาค่ำพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงพระราชนาแวดล้อม ด้วยขบวนนำและตาม เสด็จพระราชดำเนินไปประทับวังพระเจ้าใน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตร เจริญ เสด็จขึ้นประทับบนท้องพระโรง รับสั่งกับพระบรมวงศานุวงศ์ และเสด็จเข้าไปข้างใน จน ๔ ทุ่มเสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง

วันพุธ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๔ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องอย่างเครื่องประดับสำหรับจักรีบรมราชวงศ์ ทรงเครื่อง อิศริยยศนพรัตน์ราชวรารณ ทรงพระราชนาตยาราชาวดี แวดล้อมด้วยขบวนนำและตาม เสด็จไปประทับวังพระองค์เจ้าจิตรเจริญ เสด็จขึ้นประทับบนท้องพระโรงซึ่งตั้งการมงคลพร้อม ด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เสด้านมตรัมขมาตย์ข้าทูลลอองธุลีพระบาท

ครั้นได้พระฤกษ์เช้า ๔ โมง ๓๑ นาที พระองค์เจ้าจิตรเจริญผลัดผ้าทรงและทรงสพัก ขาว เข้าสู่แท่นสงฆ์ น้ำพระพุทธรณ์ ขณะนั้นเจ้าพนักงานประโคมเครื่องสังข์พิณพาทย์ฆ้องชัย ตามธรรมเนียม พระสงฆ์บนท้องพระโรงมีกรมพระปวเรศ กรมหมื่นวชิรญาณ หม่อมเจ้าพระ พระราชาคณะผู้ใหญ่ ๑๐ องค์ สวดชัยมงคลพร้อมกัน ในลำดับนั้นพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระ- ราชทานน้ำพระพุทธรณ์ แล้วพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีพระชนม์มากๆ และที่ทรงคุณวุฒิปรีชา

ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในประทานน้ำพระพุทธรูปแล้ว เสนาบดีถวายน้ำพระพุทธรูป พราหมณ์
ถวายน้ำกรดสังข์ตามไสยเวท พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับขึ้นมาประทับบนท้องพระโรง พระองค์
เจ้าจิตรเจริญเสร็จแล้วแต่งพระองค์เสด็จขึ้นไปบนท้องพระโรง

พระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นพระที่นั่งโสรณ พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีมนตรีราช ข้าราชการ
ลอบรู้พระบาทฝ่าตามตำแหน่งราชการ จึงพระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์
อ่านประกาศดำเนินพระบรมราชโองการว่า

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตกาลล่วงแล้ว ๒๔๒๘ พรรษา บัณฑิตยบันกาล กุกกุณ
สังวัจจร ฝนมาสมุชฌนปักษ ภูมิดีถิพุทธวาร ปรีเพทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระ
ปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้อง
ยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เป็นพระราชอนุชา อันพระมารดาเป็นพระธิดาในสมเด็จพระ
บรมราชมาตามหัยกาเธอ เป็นพระกนิษฐาแห่งกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สมเด็จพระ
บรมราชชนนี นับเป็นพระราชอนุชาอันสนิทในสัมพันธวงศ์อีกชั้นหนึ่ง จึงเป็นที่ทรงสนิท
ชิดชมแต่เดิมา ตามธรรมเนียมที่เป้นดังนี้ ประการหนึ่งส่วนพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
จิตรเจริญนั้นเล่า ก็ทรงพระสติปัญญารอบรู้ในราชกิจน้อยใหญ่ สามารถที่จะรับราชการฉลอง
พระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณในราชการทั้งปวงได้ มีพระอัธยาศัยชอบตรงเที่ยงธรรม
แลรักษาพระองค์ตามแบบอย่าง มิได้มีระเวงผิดพลั้งแต่สักครั้งหนึ่งเลย มีความจงรักภักดี
อย่างยิ่งต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันสนิท มีพระหฤทัยเจ็บร้อน
ด้วยราชการยิ่งกว่าเห็นแก่ประโยชน์ของพระองค์ ได้ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งเอเดอเกมป์หลวง
แลได้ทรงบังคับการกรมทหารมหาดเล็กคราวหนึ่ง จนบัดนี้ได้ทรงบังคับการในกรมทหารรักษา
พระองค์ ก็ทรงพระอุตสาหะอดส่องการในตำแหน่งฉลองพระเดชพระคุณโดยความสุจริตรอบ
คอบ แลทรงประกอบด้วยพระปัญญาแลความเพียร ในการศิลปศาสตร์การช่างเชี่ยวชาญทำ
ได้ด้วยพระหัตถ์ ได้ทรงทำการในวัดพระศรีรัตนศาสดารามแลพระพุทธรูปฉลองพระองค์ ใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลการอื่นๆ เปนอันมาก

เมื่อพระองค์เป็นพระราชอนุชาอันสนิท แลได้รับราชการเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย
นี้ ก็มีได้มีความกำเริบพุ่งชาน ซึ่งจะให้ความทุจริตต่างๆ ตามมา แลให้เป็นที่รังเกียจแก่
พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการทั้งปวง มีพระอัธยาศัยอ่อนน้อมเรียบร้อยตามสมควร มีความ
เคารพต่อราชการกลัวความผิด ประพฤติพระองค์เหมือนข้าราชการอันมีความซื่อตรงจงรักภักดี
อย่างยิ่ง ข้อมปรากฏแก่ใจผู้ซึ่งได้ทราบพระอัธยาศัยทั่วหน้า

เพราะฉะนั้น จึงทรงพระราชดำริให้เห็นสมควรที่จะสถาปนาขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม
ผู้ใหญ่ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณได้

จึงมีพระบรมราชโองการมรพระบัณฑูรสรุสังหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนตำแหน่ง
ยศ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึก
ในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ นาคนาม ทรงศักดินา
๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดของพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญ
พระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒมงคล วิบุลย
ศุภผลชนสารสมบูรณ์ อุดลยเกียรติยศเดชาานุภาพทุกประการ เทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ถือศักดินา ๖๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นจันทน์บริรักษ์ ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหบัญชี เป็นหมื่นพลพรรคภิบาล ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงแลในกรมตามอย่างธรรมเนียม
เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีสุขสวัสดิ์เจริญ เทอญ

ครั้นอ่านประกาศจบแล้ว มีพระบรมราชโองการให้พระองค์เจ้าจิตรเจริญเข้าไปหน้า
พระที่นั่งทรงหลังน้ำพระมหาสังข์และทรงเจิมพระราชทาน ขณะนั้นพระสงฆ์สวดชัยมงคล
เจ้าพนักงานประโคมสังข์แตรพิณพาทย์ร้องชัยตามธรรมเนียม ทรงเจิมแล้วพระราชทาน
พระสุพรรณบัตร ๑ พระแสงทองคำฝักกลยาราชาวดี ๑ พระมาลาเส้าสูงยอดลงยา ๑ ถาดชา
ทองคำ ๑ ชองทองคำ ๑ แล้วกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ถวายต้นไม้ทองเงิน รูปเทียน
ทองเงิน และถวายของในการตั้งกรมด้วย เสด็จจากพระที่นั่งโสรณ พระสงฆ์ถวายอติเรก
แล้ว เสด็จประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เสวยแล้วเสด็จเข้าไปข้างในจน
บ่ายโมงเศษ เสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง

สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี และพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จทั้ง ๒ เวลา^(๑)

(๑) คัดจากหนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน

ทรงสถาปนาชนเป็นเจ้าฟ้ากรมขุน

ถึงปีกุกุญ พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระนามพระเจ้าน้องนางเธอ กรมขุนขัติยกัลยา ซึ่งสิ้นพระชนม์แล้ว เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนขัติยกัลยา และทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ มีประกาศว่า

ศุภมัสสตุ พระพุทธศาสนากาล เป็นอดีตกาลล่วงแล้ว ๒๔๓๐ พรรษาบัดนี้กาล วราหสังวัจฉรปุณยมาส ชุณบักย์จตุตถิติถี รวิวารปรีเลทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริหว่า เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ เป็นพระโอรสกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เจ้าฟ้าอิศราพงศ์นับเป็นพระเจ้าหลานเธอในปฐมรัชกาล ฝ่ายพระองค์เจ้าดาราวดีซึ่งเป็นพระมารดาเจ้าฟ้าอิศราพงศ์นั้น เป็นพระธิดากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์เจ้าดาราวดีนับว่าเป็นพระเจ้าหลานเธอส่วนหนึ่งในรัชกาลเป็นปฐมเจ้าฟ้าอิศราพงศ์เป็นพระโอรสพระองค์เจ้าดาราวดี ก็ควรนับว่าเป็นพระโอรสของพระเจ้าหลานเธอ หาใช่พระเจ้าหลานเธอโดยส่วนพระมารดาแต่ไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหากรุณายกย่องขึ้นเป็นเจ้าฟ้าตามความนิยมซึ่งมีมาแต่ก่อน แลโดยทรงพระกรุณาแก่เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ผู้เชื้อตระกูลอันสูงศักดิ์ทั้งสองฝ่ายเป็นตัวอย่างมา

ครั้งนี้ทรงพระราชดำริหว่า พระเจ้าน้องนางเธอ กรมขุนขัติยกัลยา ซึ่งสิ้นพระชนม์แล้ว แลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นพระธิดาแลพระโอรสแห่งหม่อมเจ้าพรรณราย ซึ่งเป็นพระธิดากรมหมื่นมัตยาพิทักษ์ ซึ่งปรากฏพระนามในราชการที่ใช้อยู่ในบัดนี้ว่า สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ เพราะเป็นพระอัยกาแห่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าพรรณรายนับว่าเป็นเจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ ๓ เสมอขึ้นลำดับด้วยเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ สนิทกว่าพระองค์เจ้าดาราวดี แต่ข้างฝ่ายพระชนกของพระเจ้าน้องนางเธอ พระเจ้าน้องยาเธอทั้งสองพระองค์นี้ เป็นพระราชธิดาพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ บรรดาศักดิ์สูงเสมอด้วยพระองค์ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์เอง อีกประการหนึ่งเล่าพระมารดาของพระเจ้าน้องนางเธอ พระเจ้าน้องยาเธอทั้งสองพระองค์นี้ ก็ร่วมพระชนกกับกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนี พระเจ้าน้องนางเธอ พระเจ้าน้องยาเธอสองพระองค์นี้ จึงร่วมพระโอรสกาข้างฝ่ายพระราชชนนีกับ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จเป็นพระเจ้าน้องยาเธออันสนิททั้งสองฝ่ายดังนี้ อนึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนครสวรรค์ ก็นิทรประกอบไปด้วยพระสติปัญญาอุสาหซ้อตรง เเล้วมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป้นอนมาก สมควรที่จะทรงยกย่องพระเกียรติยศให้สูงขึ้นเต็มทีตามซึ่งเคยมีแบบอย่างมาแต่ก่อน จะได้เป้นพระเกียรติยศปรากฏสืบไปณภายหน้า

จึงมีพระบรมราชโองการมรพระบัณฑูรสรุสังหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนา พระเจ้าน้องนางเธอ กรมขุนชัยยักัลยา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนครสวรรค์ ขึ้นเป้นพระเจ้าน้องนางเธอ พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า ให้ใช้ค่านำหน้าพระนามว่า พระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนชัยยักัลยา พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์ ให้ทรงศักดินา ๓๐๐๐๐ ตามตำแหน่งพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามีกรม ซึ่งได้กำหนดไว้ในพระราชกำหนดศักดินาใหม่ ประดิษฐานไว้แต่ ณ วัน ๑๙๑๐ ค่ำ ปีกุญนพศก ศักราช ๑๒๔๕ จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒมงคล วิบุลยศุภผลชนสารสมบุรณ์ อุดลยเกียรติยศเดชานุภาพทุกประการ เทอญ

ทรงรับราชการทหาร

พ.ศ. ๒๔๑๕ หม่อมราชวงศ์ เล็ก จอนรธ ได้ช่วยตรวจค้นพระประวัติในสมัยที่ทรงรับราชการทหาร เรียบเรียงส่งมาให้เพื่อสนองพระเดชพระคุณ เห็นว่าเป็นเรื่องราวที่น่าสนใจ จึงนำมารวบรวมไว้ด้วย ดังต่อไปนี้

พลเอก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป้นทหารครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๕ โดยทรงเข้ารับการศึกษาในโรงเรียน “กะเต็ดทหารมหาดเล็ก” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในกรมทหารมหาดเล็ก ขณะนั้นทรงดำรงพระยศเป้นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ยังไม่ได้ทรงกรม

พ.ศ. ๒๔๒๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป้นราชเอเดอเคมปี (ราชองครักษ์) และมียศเสมอกับตัน (นายร้อยเอก) ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ และในปิ่นเอง สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป้นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร และทรงดำรงตำแหน่ง “ผู้รับพระบรมราชโองการ” ได้กราบทูลถวายบังคมลาจากราชการเพื่อทรงผนวช จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เป้น “ผู้แทนผู้รับพระบรมราชโองการ” เป้นการชั่วคราวระหว่างที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงผนวชอยู่นั้น

อันตำแหน่ง “ผู้รับพระบรมราชโองการ” นี้ มีประวัติเป็นมาดังนี้ คือ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภว่า กรมทหารมหาดเล็กซึ่งทรงบังคับบัญชาด้วยพระองค์เองแต่ต้นมานั้น บัดนี้กรมนี้ได้ขยายกิจการออกไปกว้างขวางยิ่งขึ้นเป็นอันมาก กอปรทั้งพระราชกรณียกิจอื่น ๆ ก็มีมากขึ้น เกรงว่าจะทรงสอดส่องกิจการไม่ทั่วถึง อันจะเกิดข้อบกพร่องขึ้นได้ จึงได้ตราพระราชบัญญัติเป็นข้อบังคับสำหรับกรมทหารมหาดเล็กขึ้น เมื่อวันที่ศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๓๕ (พ.ศ. ๒๔๒๐) โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่ง “คอมมานเดอร์อินชีฟ” และให้มี “ผู้รับพระบรมราชโองการ” เพื่มาสั่งการแก่ทหารอีกต่อหนึ่ง ท่านผู้นี้มีหน้าที่ดูแลตรวจตราทหารมิให้ประพฤติผิดข้อบังคับระเบียบวินัยของทหาร และเป็นที่พักพิงของนายทหารชั้นผู้ใหญ่ มีอำนาจตัดสินและสั่งการได้ตามข้อบังคับ เป็นการต่างพระเนตรพระกรรณ แล้วจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูล พระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทภายหลัง ตำแหน่งผู้รับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเลือกตั้งจากผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัย และทรงเห็นสมควรเป็นครั้งคราวไป ผู้ได้รับตำแหน่งนี้เป็นพระองค์แรก คือ นายพันตรี พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์

พ.ศ. ๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงหน่วยทหารซึ่งมีอยู่ในขณะนั้น ให้เป็น “กรมอย่างใหม่” โดยแบ่งออกเป็นทหารบก ๑ กรม ทหารเรือ ๒ กรม นายพันเอก พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นผู้บังคับการกรมหนึ่งในจำนวน ๑ กรม คือ เป็นผู้บังคับการกรมทหารรักษาพระองค์ (กรมต่อมาเป็นกรมทหารบกที่ ๑)

ในป็นเอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงรวมกิจการทหารบก และทหารเรือเข้าด้วยกันตั้งเป็นกรมยุทธนาธิการขึ้น และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งผู้มีความสามารถเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้ให้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ในกรมนี้ ครั้นนี้ได้โปรดให้นายพันเอก พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็น “เจ้าพนักงานใหญ่ใช้จ่าย”

พ.ศ. ๒๔๓๑ ได้ทรงรับพระราชทานยศทหารเป็นนายพลตรี ตำแหน่งสำคัญที่ทรงดำรงในราชการทหารคือ ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม และผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมนั้น ทรงรับเมื่อวันที่ ๒๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ปราบตามพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งดังนี้

โดยพระราชกิจจานุเบกษา
พระราชบัญญัติจัดการทหารและพลเรือน

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่า ท่านเจ้าพระยาพลเทพทสมุหพระกลาโหม ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยความซื่อสัตย์สุจริตมาช้านาน บัดนี้ความชราภาพพลภาพจะรับราชการให้แข็งแรงดังแต่ก่อนไม่ได้ ราชการกระทรวงพระกลาโหม บัดนี้ก็โปรดเกล้าฯ ให้กำกับการทหารบก ทหารเรือ ทั้งในกรุงและหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ ทว่าพระราชอาณาเขตต์ มีข้อความแจ่มอยู่ในกระเสร์พระบรมราชโองการ ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศอีกฉบับ ๑ แล้ว หน้าที่เสนานบดีกระทรวงพระกลาโหม จะหนักแน่นยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทรงพระราชดำริเห็นว่า จะเป็นอันเหลือกำลังร่างกายของท่านเจ้าพระยาพลเทพ จะรับสนองพระเดชพระคุณได้ แต่ท่านเจ้าพระยาพลเทพได้รับราชการมีความชอบมาแต่ก่อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นเสนานบดีผู้ใหญ่ตามอย่างเช่นเคยมีมาแต่ก่อน และให้เข้าไปในที่ประชุมเสนานบดีสภาได้เป็นครั้งเป็นคราวตามเวลาที่จะสามารถทำได้ คงให้มีบรรดาศักดิ์นามที่สมุหพระกลาโหมตามเดิม และโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินประจำปีสำหรับรักษาเกียรติยศด้วย

อนึ่ง ตำแหน่งเสนานบดีกระทรวงพระกลาโหมนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนานบดีกระทรวงพระคลังสมควรจะสนองพระเดชพระคุณได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์เลื่อนมาเป็นตำแหน่งเสนานบดีกระทรวงพระกลาโหม และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศิริรัชสังกาศ เป็นตำแหน่งเสนานบดีกระทรวงพระคลังต่อไป

ประกาศมา ณ วันที่ ๒๓ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๓ เป็นวันที่ ๕๕๓ ในราชการปัจจุบัน

ส่วนตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช (ภายหลังเป็นกรมพระยา) ได้ทรงดำรงตำแหน่งนี้เป็นพระองค์แรกมาตั้งแต่เริ่มตั้งกรมขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๐๖ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ครั้นถึงวันที่ ๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการเสด็จไปราชการต่างประเทศ ระหว่างนั้นนายพลตรี พระยาสิทธิราชเดชไชโย ปลัดทหารบกใหญ่ รักษาราชการ

แทนผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการไว้พลาง จนถึงเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสยุโรป ทรงมีพระราชปรารภเป็นห่วงกิจการทางด้านกรมยุทธนาธิการ จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้อยายนายพลตรี พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงกลาโหมมาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ปรากฏตามสำเนาคำสั่ง กรมปลัดทหารบกใหญ่ลงวันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ แจ้งความให้กรมกองทหารราบทั่วกันดังนี้

คำสั่งที่ ๗/๓๘๘๕

กรมปลัดทหารบกใหญ่

วันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕

นายร้อยเอกแย้มเวรคำสั่ง แจ้งความมายังกรมและกองทหารบก ด้วยนายพันตรี หลวงสวัสดิชานนเทศ แทนปลัดทหารบกใหญ่ สั่งว่า ได้รับหนังสือกระทรวงกลาโหม ฉบับที่ ๖/๕๕๖ ลงวันที่ ๒๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ ว่ามีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ได้กราบถวายบังคมลาออกไปประเทศยุโรปแล้วได้เสด็จกลับเข้ามาถึงในครั้งนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับตำแหน่งที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน จึงขอพระบรมราชานุญาตหยุดราชการในตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว บัดนี้จะได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองต่างประเทศเป็นระยะทางไกล ทรงพระราชดำริว่าจะไม่มีผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการนั้นไม่ควร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อยายนายพลตรีกระทรวงกลาโหม ไปเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นผู้แทนเสนาบดีกระทรวงกลาโหมไปคราวหนึ่ง

เพราะฉะนั้นจึงให้แจ้งมาให้กรมและกองทหารบก ให้ปฏิบัติราชการอันจะมีเกี่ยวข้องให้ถูกต้องตามที่ได้แจ้งมาแล้วนี้ ตามทางราชการ

นายร้อยเอกแย้ม

เวรคำสั่ง

เมื่อได้เสด็จมาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ได้ทรงจัดระเบียบงานในกรมนี้ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นหลายอย่างหลายประการ บางสิ่งบางอย่างก็เป็นแบบฉบับบรรทัดฐานสืบมาจนตราเป็นกฎหมายนี้ ทรงวางระเบียบการรับส่งหนังสือราชการเพื่อมิให้ขลุกขลักชักช้าหลงลืมตกหล่น ทรงสั่งให้จัดสมุดลงชื่อให้นายทหารเสมียนพนักงานลงชื่อเวลา

มาเวลากลับ ซึ่งยังปฏิบัติอยู่จนทุกวันนี้ ทรงสั่งให้เกลี้ยกลายทัพภมอหมายหน้าที่การตรวจ
สรรพชัยโณไปให้กรมยกกระบัตรทหารบกทำ ทรงเร่งรัดให้นายสิบพลทหารเรียนรู้เลขและ
หนังสือไทย ซึ่งในทุกวันนี้ก็ยังต้องทำกันอยู่ กิจกรรมที่ได้ทรงปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณ
ในตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ระหว่าง ร.ศ. ๑๑๕ จนพ้นตำแหน่งไปเมื่อเดือน
เมษายน ร.ศ. ๑๑๘ เป็นเวลา ๓ ปีนั้น มีน้อยเนกประการ

นอกจากความเจริญในด้านกิจการทหารทั่วไปแล้ว ยังทรงสร้างความสำเร็จให้แก่การ
ดุริยางค์ทหารบกโดยเฉพาะด้วย

โดยที่ทรงเป็นทั้งกวีและศิลปินในทางการขับร้องและการดนตรี ดังนั้นระหว่างที่ทรง
ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการทหารบกนี้เอง กองแตรวงและกองดุริยางค์ทหารบก
ได้เจริญก้าวหน้าขึ้น ได้ทรงนิพนธ์บทเพลงและบทขับร้องไว้ให้ทหารขับเป็นอันมาก เพลง
สำคัญ ๆ ซึ่งยังนิยมขับร้องกันอยู่จนทุกวันนี้ เช่นเพลงลาวเล็ก เขมรไทรโยค (เดิมชื่อเพลง
เขมรกล่อมลูก) ออกทะเล เหล่านี้ล้วนแต่เป็นเพลงที่ได้ทรงนิพนธ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อทรงดำรงตำแหน่ง
ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ เพื่อให้ทหารขับร้องถวายหน้าพระที่นั่ง ณ ศาลายุทธนาธิการ
เนื่องในโอกาสเฉลิมพระชนมพรรษา เมื่อปีชวดสัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๑๒๕๐ ที่สำคัญที่สุด
คือ บทร้องเพลงสรรเสริญพระบารมี

พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ทรงรับพระราชทานยศทหารเป็นนายพลโท

พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ทรงรับพระราชทานยศทหารเป็นนายพลเอก

ราชการทหารได้เจริญก้าวหน้ามาเป็นลำดับ จนบัดนี้เป็นปีกแผ่นทันสมัย ก็โดย
พระบรมเดชานุภาพแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราชทรงก่อตั้ง
ให้เป็นรูปร่างขึ้นเป็นปฐม และอาศัยพระบารมีพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนนายพลผู้สามารถ
ทุกท่าน ได้ประคับประคองทำนุบำรุงสืบต่อกันมา ซึ่งในจำนวนผู้สร้างเกียรติคุณให้แก่กองทัพ
ไทยนี้ มีนายพลเอก สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ร่วมอยู่ด้วยพระองค์หนึ่ง

ทรงเลื่อนกรมเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวง

ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงเลื่อนกรมพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุ-
วัดติวงศ์ เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ มีคำประกาศดังนี้

ศุภมัสสั พระพุทธศาสนากาล เป็นอดีตกาลล่วงแล้ว ๒๔๔๘ พรรษาบัดยุดันกาล
จันทรคตินิยม สัปตสังวัณณะระ กติกมาส สุกกรบักย์ จตุทศีดิถี สุกรवार สุริยคติกาล
รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ พุศิจิกายนมาศ ทสมะมาสาหคุณพิเศษ ปรีเฉทกาลกำหนด พระบาท
สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ ล ฯ

ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ จำเดิมแต่
ได้ประกาศเมื่อครั้งรับพระสุพรรณบัฏเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมา ได้ทรงรับราชการในหน้าที่
ราชการอันสำคัญมาเป็นอันมาก คือเป็นผู้ร่วมพระดำริด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า
กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช แลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ รวบรวมทหาร
ตั้งกรมยุทธนาธิการ ได้ทรงรับราชการในตำแหน่งใหญ่ในกรมนั้น ภายหลังได้รับราชการนอก
ตำแหน่งทหารเพิ่มเติมออกไป จนเป็นตำแหน่งอธิบดีกรมโยธา จัดรวบรวมการทั้งปวงเข้า
จนภายหลังยกขึ้นเป็นกระทรวงโยธาธิการ ได้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนั้นเป็นครั้ง
แรก นับว่าเป็นผู้จัดการก่อสร้างตั้งกระทรวงนั้นขึ้นเป็นปฐม

ภายหลังเมื่อการพระคลังไม่เรียบร้อย จึงต้องทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
ให้ทรงย้ายตำแหน่งไปเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง ภายหลังเมื่อจะจัดราชการกระทรวง
กระลาโหม ก็ต้องทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ทรงย้ายตำแหน่งไป เป็น
เสนาบดีกระทรวงกระลาโหม ภายหลังเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการด้วย ครั้นเมื่อ ร.ศ.
๑๑๖ เสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรป ได้ทรงรับราชการสองหน้าที่ ทั้งเป็นผู้แทน
เสนาบดีกระทรวงพระคลังด้วย จนเสด็จพระราชดำเนินกลับ

ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๑ ได้ทรงกลับมารับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกระลาโหมและ
เป็นผู้รั้งตำแหน่งที่บัญชาการทหารเรือ จันทรันโกสินทรศก ๑๑๔ จึงได้กลับทรงรับตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการตามเดิม ในสภานี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
ให้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง

ถ่ายภาพเมื่อดำรงพระยศเป็นกรมหลวง

การที่ต้องทรงย้ายรับราชการเป็นหลายกระทรวงนั้น เพราะทรงพระปรีชาสามารถ อาจ
วางเนติแบบอย่างในราชการให้เป็นบันทัดฐานมั่นคง ดำเนินในทางที่ควรที่ชอบได้ มีพระ-
อริยาศรัยมั่นคงองอาจมิได้หวาดไหว ดำรงอยู่ในความสัตย์สุจริตเป็นที่ตั้ง ยังราชการอื่นๆ
นอกจากตำแหน่งก็ได้ทรงรับฉลองพระเดชพระคุณเพิ่มขึ้นอีกเป็นครั้งเป็นคราวเนื่องๆ อีกทั้ง
การช่างอันทรงสอดส่องด้วยสุขุมปรีชา หาหลักฐานเก่าใหม่ในนอกประเทศวางแบบอย่างอัน
วิจิตรหาผู้เสมอมิได้ ได้ทรงทำการฉลองพระเดชพระคุณในการช่าง อันเป็นวิชายาส่วนพระองค์
อีกแผนกหนึ่งเป็นอันมาก จึงทรงพระราชดำริหว่าควรจะดำรงพระเกียรติยศกรมหลวงได้

อนึ่ง ทรงพระราชดำริหว่าแต่เดิมมีพระราชอนุชา เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
สองพระองค์ บัดนี้ไม่บริบูรณ์เหมือนแต่ก่อน เป็นที่ว่าแห้วพระราชหฤทัย พระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้าพระองค์นี้ควรจะดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ให้เป็นที่เจริญพระราชหฤทัย
พระองค์หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนา เลื่อนพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน
นริศรานุวัดติวงศ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าต่างกรมผู้ใหญ่ มีพระนามตามจารึก
ในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ นาคนาม
ทรงศักดินาเพิ่มขึ้นเป็น ๕๐๐๐๐ เติ้มตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า
ต่างกรมในพระบรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์ จึงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ
คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล วิบุลยศุภผล สกตเกียรติยศอิศรศักดิ์ มโหฬาร
ทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนเจ้ากรม เป็น หลวงนริศรานุวัดติวงศ์ ถือศักดินา ๘๐๐

ให้ทรงเลื่อนปลัดกรม เป็น ขุนจันทบุรีรักษ์ ถือศักดินา ๖๐๐

สมุห้บาญชี คงเป็น หมื่นพลพรรคภิบาล ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ผู้ที่ได้เลื่อนตำแหน่งและคงตำแหน่งยศทั้งสามนี้ ทำราชการในหลวงแลในกรม
ตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห้บาญชี ในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าต่างกรม
สืบไป ขอให้มีความสุขสวัสดิ์เจริญเทอญ.

ทรงเลื่อนกรมเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ

ในรัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖

คำประกาศ

ศุภมัสสั พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตกาล ๒๔๕๖ พรรษา กาลปัตตยบัน จันทรโคจร อุกสสัมพัตสร กรรตักมาส สุกกัปภย์ จตุตถัตถิ ภูมิวน สุริยคติกาล พฤศจิกายนมาส เอกาทสมสุรทิน โดยกาลนิยม

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร

ทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมชนกนาถราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตำแหน่งสำคัญอันต้องการความสามารถอันสูงม ได้ทรงจัดการให้สำเร็จไปได้ดังพระราชประสงค์ทั้งฝ่ายทหารแลพลเรือนมาเป็นหลายตำแหน่ง ดั่งมีข้อความปรากฏอยู่ในประกาศเมื่อครั้งทรงรับพระสุพรรณบัฏ เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนั้นแล้ว ต่อมาในเวลาเมื่อทรงรับราชการอยู่ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง ครั้งสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรปครั้งที่ ๒ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ใ้วางพระราชหฤทัยให้เป็นทีปฤกษาในที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครด้วยพระองค์หนึ่ง ต่อมาถึงพุทธศักราช ๒๔๕๒ เกิดพระโรคขึ้นภายในพระองค์ ไม่สามารถจะรับราชการในตำแหน่งให้บริบูรณ์ได้ จึงกราบบลายบังคมลาออกจากตำแหน่งหน้าที่เสนาบดีกระทรวงวัง ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเบี้ยบำนาญด้วยความดีความชอบสืบมา ถึงแม้ว่าในสมัยนี้มีพระโรคเบียดเบียนจนทรงรับราชการในตำแหน่งที่สำคัญไม่ไหว ก็ยังทรงพระอุสาหรับราชการในส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการคิดทำแบบอย่างในงานช่างอันเป็นฝ่ายศิลปอย่างประณีตถวายอยู่เนืองๆ ตามเวลาที่ต้องพระราชประสงค์ มีแบบอย่างพระโกษฐพระบรมอัฐิกับพระวิมานทองคำลงยาราชาวดี ที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง

แลพระขรรค์มหากฐิน กับฐานพระแท่นมณังศิลาเป็นต้น นอกจากนี้ในส่วนพระองค์ก็ทรง
รู้สีกว่าเมื่อพระอัยยาไศรยต้องกันอยู่ในการต่าง ๆ เช่นในการโบราณคดีเป็นต้น ทั้งทรงเคารพ
นับถืออยู่ว่า มีพระสันดานอันซื่อตรงคงในสุจริตจารี มีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลี
พระบาทอยู่โดยปรากฏ สมควรที่จะยกย่องพระเกียรติยศให้ใหญ่ยิ่งขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้เลื่อนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง
นริศรานุวัดติวงศ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระ มีพระนามตามจารึกใน
พระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ มหามกุฏ-
พงษ์นฤปดิษฐ์ ปรมินทรานุชาธิเบนท์ ปรมนทรราชปิตุลา สวามิภักดิ์สยามวิชิต สรรพ
ศิลปสิทธิวิทยารุ สรรจิตรกรศุภโกศล ประพนธ์ปรีชาชาญโบราณคดี สังคีตวาทีตวิจิตร
มโหฬารสถลธยาไศรย พุทธาทิไตรยรัตนสรณานวัตร ขัตติยเดชาภานุภาพพิตร นาคนาม ทรง
ศักดินา ๕๐๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าต่างกรม ในพระ-
บรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์ จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ
สรรพสิริสวัสดิพัฒนามงคล วิบุลยสุขผลสกลเกียรติยศ อสิริยศกิตติเดชาภาพ มโหฬารทุก
ประการ

เจ้ากรม	เป็นพระนริศรานุวัดติวงศ์	ถือศักดินา ๘๐๐
ให้ทรงเลื่อน ปลัดกรม	เป็นหลวงจ่าเนตรบริรักษ์	ถือศักดินา ๖๐๐
สมุหบัญชี	เป็นขุนพลพรรคภิบาล	ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ทั้ง ๓ นั้น ทำราชการในหลวงแลในกรม ตามอย่างธรรมเนียม
เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าต่างกรมสืบไป ขอให้
มีสุขสวัสดิ์เจริญเทอญ.

ทรงกลับเข้ารับราชการ

ล่วงมาถึงรัชกาลที่ ๙ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการ
โปรดเกล้าฯ ให้ทรงกลับเข้ารับราชการเป็นอธิบดีกรมตำรวจ เมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘
และเป็นอุปนายกราชบัณฑิตยสภา แผนกศิลปากร เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙
ทรงพ้นจากตำแหน่งทั้งสองเมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕

ถึงวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๖ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในระหว่างที่เสด็จพระราชดำเนินไปรักษาพระองค์ ณ ต่างประเทศ และทรงพ้นจากตำแหน่งนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ ณ วันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗

TELEGRAM

From M.R. Smaksman
Address: Cranleigh
Despatched 2 March 1935, 15.38

To H.M.'s Private Secretary.
Address: Bangkok.
Received 3 March 2477, 3.50

His Majesty's Private Secretary, Bangkok,

According to His Majesty the King's command, please inform the State Councillor for the Royal Household His Majesty desires him to present gold and silver trees to His Royal Highness Prince Naris in accordance with tradition. At the same time please convey the following message from His Majesty the King to His Royal Highness Prince Naris, begin:

"I beg you to accept this present of gold and silver trees from me as a mark of my profound reverence and admiration for your fortitude and courage in the face of great difficulties also as humble offering to show my boundless gratitude for your ever true loyalty to myself and the Royal House. I humbly beg you to forgive me for aiming at the trouble and sorrows that I may have caused you to feel."

(Signed) Smaksman.

คำแปลโทรเลข

จาก ม.ร.ว. ส้มคัสมาน

ตำบล ครานเลIGH

ส่ง ๒ มีนาคม ๑๙๓๕, ๑๕.๓๘

ถึง ราชเลขาธิการในพระองค์

ตำบล กรุงเทพฯ ฯ

รับ ๓ มีนาคม ๒๔๗๗, ๓.๕๐

ทูล ราชเลขาธิการในพระองค์ กรุงเทพฯ ฯ

โดยพระกระแสพระบรมราชโองการ โปรดแจ้งแก่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวังว่า มีพระราชประสงค์ ให้ท่านรัฐมนตรีเชิญต้นไม้เงินและต้นไม้ทองไปพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วดีวงศ์ ตามราชประเพณี อนึ่งโปรดให้เชิญพระราชกระแสรับสั่งกราบทูลแด่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วดีวงศ์ต่อไป

“หม่อมฉันขอให้ทรงรับเครื่องบรรณาการต้นไม้เงินและต้นไม้ทองนี้จากหม่อมฉัน เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งความเคารพและบูชาอย่างยิ่งของหม่อมฉัน สำหรับกำลังแห่งน้ำพระทัยและความมานะอดทนอย่างกล้าแข็งของพระองค์ในการที่ได้เผชิญความยากลำบากอันใหญ่หลวงทั้งหลาย กับเพื่อเป็นของขวัญสำหรับแสดงความรู้สึกอย่างเลื่องลือของหม่อมฉัน ในพระคุณของพระองค์ท่าน ในการที่ทรงมีความจงรักภักดีอย่างแน่วแน่ต่อตัวหม่อมฉันและต่อพระราชวงศ์ หม่อมฉันขอประทานด้วยความนอบน้อม ได้โปรดให้อภัยแก่หม่อมฉันสำหรับความยากลำบากและความรันทดสลดใจซึ่งหม่อมฉันอาจทำให้พระองค์ได้ทรงรับมา.

(ลงนาม) สมัคสมาน.

โทรเลขสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศ ๓/๑๒/๓๓

สมัคสมาน โนล ครานเลIGH

สำหรับกราบบังคมทูลพระกรุณา

ขอพระราชทานตอบพระโทรเลขวันที่ ๒ ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีใจที่จะหาคำกราบบังคมทูลได้ ขอพระราชทานกราบบังคมทูลแทนฝ่าละอองธุลีพระบาท พระเดชพระคุณสิ้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้ และต้นไม้ทองเงินซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนั้น ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจแล้ว จะนำไปถวายพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร.

(ลงพระนาม) นริศ.

คำแปล

SMAXSMAN KNOWLE CRANLEIGH

For submission to His Majesty:

In reply to your telegram of the 2nd, I am too overcome to find words to express my deeply touched feelings. I most humbly beg to lay at Your Majesty's feet my most profound gratitude. It is my intention to offer the gold and silver trees which Your Majesty graciously present to me as tribute to the memory of our August ancestors at the Pantheon.

(Signed) Nari.

ทรงเลื่อนกรมเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา

ในรัชกาลที่ ๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา มีคำประกาศว่าดังนี้

(พระปรมาภิไธย) อานันทมหิดล

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศว่า
โดยที่ทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ทรง
รับราชการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระอัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระปิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตำแหน่ง
สำคัญอันต้องการความสามารถโดยสุจริต ได้ทรงจัดการให้สำเร็จไปได้ดังพระราชประสงค์
ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนมาเป็นหลายตำแหน่ง ดั่งมีข้อความปรากฏอยู่ในประกาศเมื่อครั้ง
ทรงรับพระสุพรรณบัฏเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง และพระสุพรรณบัฏเป็น
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระ นั้นแล้ว ต่อมาได้ทรงรับราชการสนองพระเดช
พระคุณสมเด็จพระปิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตำแหน่งอธิบดี
และเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปรักษาพระองค์ ณ ต่าง
ประเทศ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้องค์พระมหากษัตริย์เป็นผู้สำเร็จราชการแทน
พระองค์ ได้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจด้วยพระปรีชาญาณอันสุจริต เป็นที่นิยมนับถือของปวง
ประชาชนโดยทั่วกัน ครั้นในรัชกาลปัจจุบันถึงแม้ว่าทรงพระชราแล้ว ก็ยังได้ทรงช่วยราชการ
นานัปการ ฉะเพาะอย่างยิ่ง โดยประทานความรู้ในศิลปวิทยาการ ตลอดจนภาษาและราช
ประเพณี ซึ่งไม่มีผู้ใดจะให้ความรู้ได้ พระองค์ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ ซึ่งมีพระเมตตาอารี
เป็นที่เคารพรักใคร่นับถือของพระบรมวงศานุวงศ์โดยทั่วกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเคารพ
นับถืออยู่ว่ามีพระอริยาศรัยอันซื่อตรงคงในสุจริตจารี มีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลี
พระบาทอยู่โดยปรากฏ สมควรที่จะยกย่องพระเกียรติยศให้ใหญ่ยิ่งขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระ
นริศรานุวัดติวงศ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา มีพระนามตาม
จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
มหามกุฏพงศนฤเบดินทร์ ปรมินทรนาถาธิเบดินทร์ อัฐเมนทรราชอัยยกา สวามิภักดิ์สยามวิจิตร
สรรพศิลปสิทธิวิทยาธร สุจริตกรสุภโกศล ประพนธปรีชาชาญโบราณคดี สังคีตวาทีตวิธ
วิจารณ์ มโหฬารสัตตลัษาศัย พุทธาทิไตรรัตน์ สรรณาวัดน์ ขัตติยเดชานุภาพพิตร นาคนาม
ทรงศักดินา ๕๐๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าต่างกรม ใน
พระบรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์ จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ
สรรพสิริสวัสดิ์พัฒนามงคล วิบุลศุภผลสกลเกียรติยศ อีสริยศศักดิ์เดชานุภาพ มโหฬาร
ทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน เจ้ากรม เป็นพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ถือศักดินา ๑๐๐๐

ให้ทรงเลื่อน ปลัดกรม เป็นพระจ้านางบริรักษ์ ถือศักดินา ๘๐๐

ให้ทรงเลื่อน สมุหบัญชี เป็นหลวงพลพรรคภิบาล ถือศักดินา ๕๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้เลื่อนตำแหน่งยศทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรม ตามอย่าง
ธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีสุข
สวัสดิ์เจริญเทอญ

ประกาศ ณ วันที่ ๓๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๘ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

(ลงนาม) ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช

นายกรัฐมนตรี

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

ที่ ๒๖
ที่ เติร์บพระราชทาน

วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๐	ทูลยจุลจอมเกล้าวิเศษ
วันที่ ๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๕	มหาจักรีบรมราชวงศ์
วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๕	ปฐมจุลจอมเกล้า
วันที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕	ประมวณภรณ์มงกุฎสยาม
วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓	เหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยา
วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓	ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก
วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖	นพรัตน์ราชวรภรณ์
วันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖	ประมวณภรณ์ช้างเผือก
วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖	เข็มราชการแผ่นดินแห่งเหรียญดุษฎีมาลา
วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖	เหรียญจักรมาลา
วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๑	เหรียญราชินี
วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๓	ปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ
วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๓	รัตนภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้น ๒
วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๘	สังวาลย์ปฐมจุลจอมเกล้าลงยาราชาวัติ
วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๐	เข็มประพาสยุโรป
วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑	รัตนภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้น ๑
วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๒	เข็มพระชนมายุสมมงคล ชั้น ๑
วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓	รัตนภรณ์รัชกาลที่ ๖ ชั้น ๑
พ.ศ. ๒๔๕๖	เข็มพระรูปสมเด็จพระพันปีประทับเพ็ชร
วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๕	รัตนวรภรณ์
วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒	มหาวชิรมงกุฎ
วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๘	มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก
วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕	รัตนภรณ์รัชกาลที่ ๗ ชั้น ๑
วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑	มหาจักรีบรมราชวงศ์ประดับเพ็ชร
วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑	รัตนภรณ์รัชกาลที่ ๘ ชั้น ๑

พระโอรสธิดา

ณ วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๘ ตรงกับวันศุกร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหม่อมราชวงศ์ปลื้ม ธิดาพระสัณห์พันธุวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์ มาเป็น บริจาริกาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ขณะที่ยังดำรงพระยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ทรงมีพระธิดาด้วยหม่อมราชวงศ์ปลื้มองค์ ๑ คือ

หม่อมเจ้าหญิง (เอื้อย) ปลื้มจิตร จิตรพงศ์ (ประสูติ พ.ศ. ๒๔๓๓ ดันชีพ พ.ศ. ๒๔๕๙)

เมื่อหม่อมราชวงศ์ปลื้มถึงแก่กรรมลง ทรงได้หม่อมมาลัย บุตรีพระสาครสมบัติ (เผือก เสวตามร์) เป็นบริจาริกา มีพระโอรสด้วยหม่อมมาลัย ๒ องค์ คือ

หม่อมเจ้าชาย (อ้าย) (ดันชีพในกันประสูติ)

หม่อมเจ้าชาย (ยี่) เจริญใจ จิตรพงศ์ ด.จ. (ประสูติ พ.ศ. ๒๔๔๐ ดันชีพ พ.ศ. ๒๔๙๓)

เมื่อหม่อมมาลัยถึงแก่กรรมแล้ว ทรงได้หม่อมราชวงศ์โต ธิดาหม่อมเจ้าแดง งอนรถ เป็นบริจาริกา มีพระโอรสธิดาด้วยหม่อมราชวงศ์โต ท.จ.ว. ๖ องค์ คือ

หม่อมเจ้าชาย (สาม) (ประสูติและดันชีพ พ.ศ. ๒๔๔๗)

หม่อมเจ้าหญิง (อี่) ประโลมจิตร ไชยันต์ (ชายาหม่อมเจ้าตระนักรัตน์ ไชยันต์)

หม่อมเจ้าหญิง (อาม) ดวงจิตร จิตรพงศ์

หม่อมเจ้าชาย (ไส) ยาวใจ จิตรพงศ์

หม่อมเจ้าชาย (จั่ว) เพลารถ จิตรพงศ์

หม่อมเจ้าหญิง (ไอ) กรณิกา จิตรพงศ์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีพระเมตตากรุณาต่อลูกเสี้ยวเป็นที่สุดที่แล้ว ทรงเป็นทั้งพ่อทั้งอาจารย์ เลี้ยงดูฝึกหัดอบรมลูกด้วยพระองค์เองอยู่เสมอ ทรงห่วงใยในความ สุขของลูกยิ่งกว่าความสุขส่วนพระองค์ โดยมีได้หวังผลตอบแทนสิ่งอื่นจากลูกเลย นอกจาก “อยากให้มีสามัคคีปรองดองกัน”

ครั้นลูกๆ เติบโตขึ้นจนมีครอบครัวกันไปแล้ว ก็ยังทรงติดตามเลี้ยงดูหลานๆ ทรงเกื้อ
กูลอุปการะเหมือนเป็นลูกหมดทุกคน

เมื่อสิ้นพระชนม์ทรงมีพระโอรสธิดาที่ยังมีชีวิตอยู่ ๖ องค์ เป็นชาย ๓ หญิง ๓ หลาน
ปู่ ๖ คน เป็นชาย ๓ หญิง ๓ หลานตา ๖ คน เป็นชาย ๓ หญิง ๓

การปฏิบัติกิจประจำพระองค์

โดยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ต้องทรงรับราชการสนองพระเดช
พระคุณในทางการช่างควบไปกับราชการแผ่นดินมาแต่แรก จึงต้องทรงใช้ความสัปดาห์เป็นเครื่อง
ประกอบสมาธิในเวลาที่ทรงทำงาน ฉะนั้นจึงทรงถือเอาเวลาตึกเป็นเวลาสำหรับทรงทำการช่าง
แล้วบรรทมพักผ่อนต่อเวลาเช้า เลยเป็นพระนิสสัยประจำพระองค์ที่ทรงปฏิบัติต่อมาจนตลอด
พระชนมายุ

ตามปกติในสมัยที่ยังทรงรับราชการอยู่ บรรทมตื่นเวลาประมาณบ่าย ๑๓ นาฬิกา ทรง
พระพักตร์เสวยเครื่องดื่มถ้วยหนึ่งแล้ว เสด็จไปเฝ้าพระมารดา ตรัสสนทนากันด้วยเรื่อง
กิจธุระส่วนพระองค์ตามสมควร แล้วจึงเสวยน้ำเสวยพระอาหาร และเสด็จไปทำราชการ
ตามหน้าที่

เวลาค่ำเสด็จมาถึงวังมักตรงไปเฝ้าพระมารดาก่อน แล้วจึงเสวยและพักผ่อนสำราญ
พระทัย เช่นทรงเล่นปี่พาทย์ ทรงพระนิพนธ์บทร้องบทเพลง และภายหลังทรงพระดำริจัด
การเล่นละครดึกดำบรรพ์ ทรงแต่งบท ออกแบบฉาก กำกับการแสดง การแต่งกาย การ
ขับร้องและดนตรีเองเป็นต้น ถึงเวลาสมควรจึงเสด็จเข้าห้องทรงพระอักษร ทรงทำงานใน
ราชการแผ่นดินที่ค้างมา หรือเขียนแบบอย่างในทางช่างไปจนเวลาใกล้รุ่งหรือรุ่งเช้าจึงเข้า
บรรทม

วิธีที่ทรงทำงานนั้นละเอียดถี่ถ้วนมาก ไม่ว่าจะทรงเขียนหนังสือหรือเขียนรูป ทรงร่าง
เองเขียนเอง ตรวจเองทั้งสิ้น จะยอมให้ผู้อื่นช่วยก็เพียงแต่การคัดลอกเท่านั้น เพราะฉะนั้น
จึงต้องทรงใช้เวลาทำงานนานมาก

ถ้าวันใดมีราชการพิเศษเช่นมีการประชุม มีการพระราชพิธี หรือมีกิจส่วนพระองค์ที่
จะต้องทรงปฏิบัติในเวลาเช้า ก็ตรัสสั่งให้ปลุกบรรทมขึ้นเพื่อทรงปฏิบัติกิจนั้นๆ แล้วบรรทม
พักแทนในเวลาอื่นที่ว่างพระธุระ

ในขณะที่เสด็จไปตามหัวเมืองทั้งโดยหน้าที่ราชการและประพาสส่วนพระองค์ ทรง
เปลี่ยนแปลงเวลาปฏิบัติพระองค์ให้ตรงตามความสะดวกของผู้ที่ชั่วครั้งคราวตามกาล

ในสมัยหลัง ๆ ต่อมาเมื่อเสด็จย้ายมาประทับอยู่ที่ตำหนักปลายเนินคลองเตยแล้ว ก็
ทรงปฏิบัติพระองค์เช่นเคย ชั่วแต่ในสมัยนี้เครื่องหย่อนพระทัยหนักไปในทางศึกษาค้นคว้า
วิทยาการ มีศัพท์และภาษาซึ่งกำลังเลื่อมสนุ่ย ตลอดทั้งประวัติศาสตร์ขนบธรรมเนียมประ-
เพณีต่างๆ แล้วทรงติดต่อแลกเปลี่ยนความรู้กับบัณฑิตผู้ใฝ่ใจในวิทยาอย่างเดียวกัน ซึ่ง
ทรงเรียกว่า “เพื่อนนักเรียน” เป็นส่วนมาก

ด้วยพระอุปนิสัยสภาพอ่อนโยนจึงทรงเปิดโอกาสให้คนทุกชั้นเฝ้าใกล้ชิดได้เสมอ
และเมื่อมีแขกไปเฝ้าไม่ว่าด้วยมีธุระอันสมควร หรือเพื่อบอกด้วยเรื่องส่วนตัว มักเสด็จ
ออกมาให้เฝ้าและประทับอยู่ด้วยจนกว่าจะทูลลากลับ แม้จะเป็นเวลาเสวยหรือเวลาพักผ่อน
ก็ไม่ทรงหลบหลีกบิดพลิ้วเลย เมื่อมีผู้เชิญเสด็จไปเป็นประธานในงานศพหรือการมงคลใด ๆ
ก็ทรงพระอุสาหะพยายามเสด็จไปเป็นนิจ ถึงแม้ผู้หว่านไยทักท้วงให้ทรงละเว้นเสียบ้าง ด้วย
เห็นว่า ทรงพระชราแล้วเสด็จไปในที่แปลก ๆ บางทีบรรดาที่สูงชัน อาจจะชวดเซพลาดพลั้ง
ลง ก็ไม่ทรงยินยอม ตรัสว่าเขาเชิญเสด็จก็ด้วยความเคารพนับถือฐานเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เพื่อ
เป็นสวัสดิมงคลแก่ตัวเขา เช่นเดียวกับพระสงฆ์ที่เขานิมนต์ไปทำพิธี ถ้าขัดศรัทธาเขาก็
เสียใจ ถึงแก่แล้วยังพอจะทำประโยชน์อะไรได้บ้างก็ควรทำ ทรงปฏิบัติภารกิจอันนี้ต่อไป
จนทรงพระชราหมดพระกำลังจริง ๆ จึงได้ทรงเลิก

เมื่อสิ้นภาระทั้งปวงแล้ว จะทรงเขียนรูปพระเนตรก็ไม่ได้เห็นเส้นได้ตั้งแต่ก่อน จึงยัง
ทรงหาความเพลิดเพลินได้จากการเขียนหนังสืออีกอย่างเดียว ทรงเขียนอย่างหมกมุ่น ประทับ
อยู่กับโต๊ะทรงพระอักษรหลายชั่วโมงทั้งกลางวันกลางคืน เขียนความเห็นตอบปัญหาที่ “เพื่อน
นักเรียน” ทูลถาม ในเรื่องการงาน ขนบธรรมเนียม พิธีที่เคยทำมา แลวิทยาการทั้งปวงที่
ทรงศึกษาค้นคว้าพบ ทั้งในเรื่องประวัติศาสตร์ ภาษา และนาฏดนตรี ทรงเขียนจดหมายเวร
ซึ่งบัดนี้เรียกกันว่า “สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ” ทุกสัปดาห์ตลอดเวลา
๑๐ ปีเศษ จนถึงฉบับที่ทรงเขียนในคืนวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๖ เมื่อทรงตรวจ
ทานด้วยพระองค์เองแล้วเซ็นพระนามใส่ซองผนึก มอบให้มหาดเล็กนำไปส่งในวันรุ่งขึ้น แต่
หนังสือยังไม่ทันส่งถึงวังวรดิศ ก็ต้องปลุกบรรทมตั้งแต่เวลา ๑๔ นาฬิกาเศษๆ เพื่อทูลข่าว
ร้ายให้ทรงทราบ ว่า ต้องทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ที่เหลืออยู่
เป็นองค์สุดท้าย

เมื่อเสด็จกลับจากเยี่ยมพระศพสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มหาดเล็กนำหนังสือเวรที่
ค้างส่งมาถวายคืน ทรงรับด้วยพระหัตถ์สั่นระรัว ตรัสเพียงประโยคเดียวว่า “เลิกกันที”

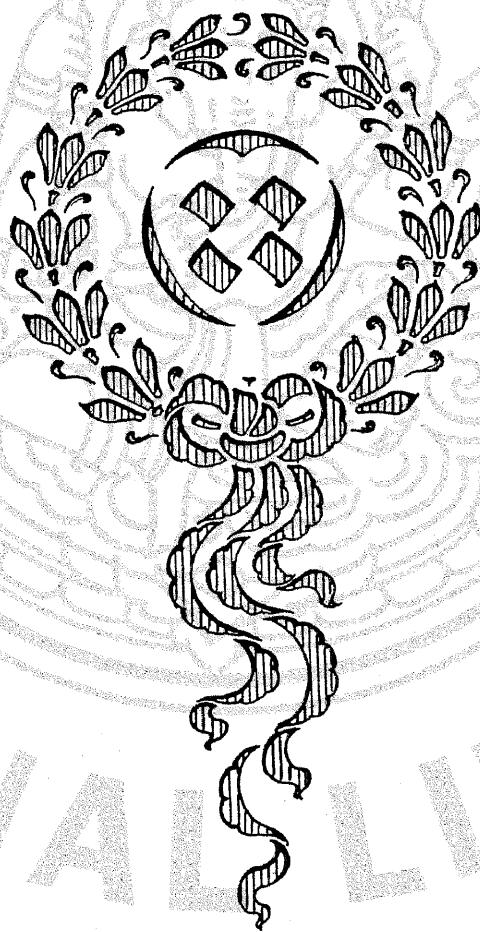
ต่อจากนั้นมาไม่นาน ก็ปรากฏว่ามีหนังสือที่ทรงเขียนค้างๆ วางทิ้งไว้บนโต๊ะทรงพระ-
อักษรมากขึ้น เมื่อตรวจดูภายหลังจึงพบเรื่องที่ทรงเขียนเล่าถึงพระองค์เองอันได้นำมาพิมพ์
ไว้ในหนังสือเล่มนี้ตอนสมัยทรงพระเยาว์รวมอยู่ด้วย ในที่สุดยังทรงเขียนอยู่เฉพาะแต่ในสมุด
จดหมายเหตุรายวันอย่างเดียว จดหมายเหตุรายวันนั้นทรงเขียนเป็นกิจประจำวันมาหลายสิบปี
แล้ว ทรงบันทึกกำหนดพระองค์ ความร้อนเย็นของอากาศ เวลาที่ฝนตกและจำนวน
น้ำฝนที่ทรงวัดได้ พร้อมทั้งกิจธุระที่ทรงทำและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งในและนอกประเทศใน
วันนั้นๆ ยิ่งทรงพระชรารายพระหัตถ์ที่เคยประณีตถ้วนเรียบร้อยก็ค่อยๆ สั้นและเลอะเลือน
ลงทุกที จนถึงวันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ ถึงเวลาที่ทรงเขียนก็ทรงหยิบสมุดพลิกเปิด
ตรงที่ค้นไว้ หยิบดินสอเขียนคำว่า “บางกอก” ลงได้เพียงคำหนึ่ง แล้วจรดนิ่งอยู่หลายนาที
จึงเงยพระพักตร์ขึ้นจ้องดูหน้าลูกซึ่งนั่งคอยปรนนิบัติอยู่ตรงนั้น นิ่งอยู่นาน น้ำพระเนตรคลอ
พระหัตถ์กำดินสอแน่น ตรัสบอกว่า “เขียนไม่ได้” ต้องช่วยแกะดินสอออกจากพระหัตถ์และ
เก็บสมุดถวาย.

สิ้นพระชนม์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีพระโรคพระหทัยพิการ และหลอดลม
อักเสบเรื้อรังประจำพระองค์มาช้านาน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงพระเกษมสำราญมาบังน้อมบังอยู่
เป็นนิจ แพทย์ที่ไม่คุ้นเคยฟังได้ตรวจพระอาการเป็นครั้งแรกมักจะตกใจ แต่เป็นเพราะทรงมี
พระกำลังดีแข็งแรงหรือเพราะระวังรักษาพระองค์ดีอยู่เสมอ อย่างไรก็ดีอย่างหนึ่งจึงมิได้มีอันตราย
อย่างใด นอกจากประชวรเป็นครั้งคราวในเมื่อผิดอากาศหรือเหน็ดเหนื่อยตรากตรำพระองค์
เกินไป จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๑ จึงเริ่มประชวรกระเสาะกระแสะด้วยพระโรคชรา พระอนามัย
ค่อยๆ ทรุดโทรมอ่อนเพลียลงทีละน้อยเป็นลำดับ จนถึงวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๐
เวลา ๑๓.๐๕ นาฬิกา ก็สิ้นพระชนม์โดยพระอาการอันสงบ ด้วยพระหทัยหยุดทำงานเพราะ
ชราภาพ พระชนมายุ ๘๓ ปี ๑๐ เดือน ๑๒ วัน

การพระศพ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ ทรงเป็นเจ้าภาพในการพระศพตั้งแต่แรกจนถึงที่สุด ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระลองทองน้อยประกอบพระโกศทรงพระศพในเวลาปกติ และพระราชทานพระลองทองใหญ่ประกอบพระโกศทรงพระศพในงานพระราชกุศลทักษิณานุปทานทุกครั้ง ถึงวันที่ ๑๕ เมษายน ๒๔๕๓ เชิญพระศพแห่โดยกระบวนจากวังท่าพระไปสู่พระเมรุท้องสนามหลวง แล้วพระราชทานเพลิง เสร็จการแล้วโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระอัฐิไปประดิษฐานในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ ฯ

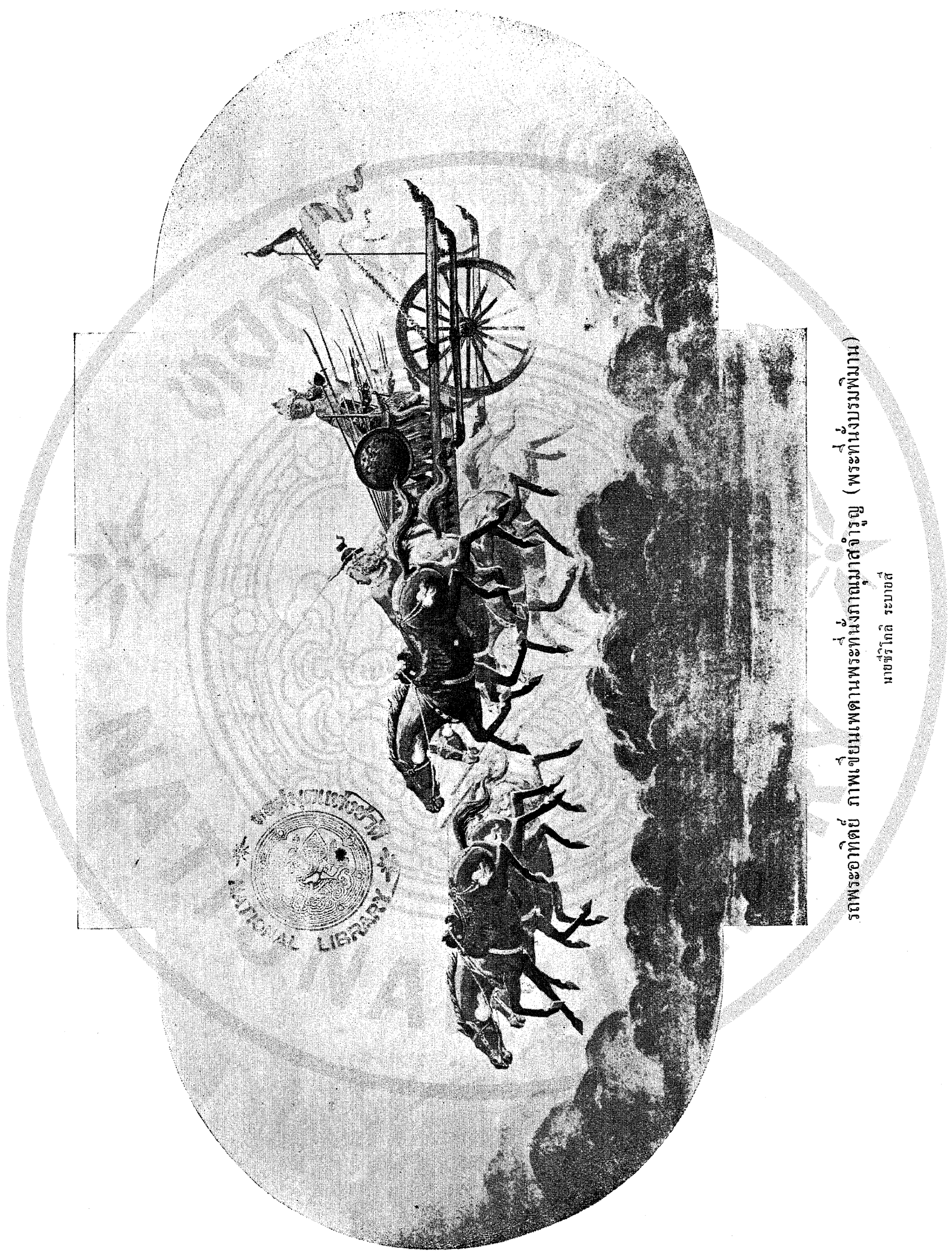

ณ
พระ
ตำ
สมุด

จิตรกรรมฝาผนังที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร . ฝีมือช่างสมัยรัชกาลที่ ๑ .

ภาพชุดบทละครนอก เรื่อง สังข์ทอง

รถพระอาทิตย์ ภาพเขียนเพดานพระที่นั่งภาคมาศจรัญ (พระที่นั่งบรมพิมาน)
นายจิร โกลี ระบายสี

เขียนโดยศิลปิน
เมืองไทยได้ ๒๒ ปี
พ.ศ. ๒๕๒๒
ราคาเล่ม: ๕.

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๑๓/๕๐๓

พระที่นั่งบรมพิมานมณเฑียร

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยตามความคิดที่จะจัดการวัดเบญจมบพิตรให้เป็นคฤหาสน์ จึงจำเป็นต้องขยาย
จำนวนพระขึ้นเป็น ๒๕ รูป ทั้งโปรเฟสเซอร์ซึ่งจะหามาแต่ตัวอื่น เพราะฉะนั้นการเปรียญจำ
จะต้องให้พอพระท่านนั้นนั่งกัน อนึ่งที่ห้วยการเปรียญน่าจะต้องมีหลังขวาง ซึ่งตาม
ธรรมเนียมเขามีไว้สำหรับเทียบสำหรับทำอะไรกันทุกๆ แห่ง แต่ในวัดนี้คิดว่าจะเป็นที่เสด็จ
เลียบพระทำบุญ ที่การเปรียญควรจะมั่งหัวท้ายข้างละหลัง คือหลังข้างใดจะได้เป็นที่พัก
ข้าราชการ ฤ็ใช้อะไรๆ ก็ได้ หลังข้างหนึ่งจะจัดเป็นไรเบอร์ฤ็หาหรือไต่รย์ ถ้าหากว่ามีข้างใน
ไปจะได้นั่งในห้องนั้น ตามธรรมดาที่เขาทำกันใช้ห่างจากตัวการเปรียญ ๖ ศอกฤ็ ๘ ศอก มี
นอกศาลแล่นกลาง แต่นั่นก็กว่าถ้าจะทำติดกันให้เป็น ๓ ห้อง คือห้องกลางเป็นห้องใหญ่
ห้องหัวท้ายขวางคล้ายคล้ายเรือนฝรั่งๆ ก็งามดี เว้นไว้แต่หลังคานี้ก็ไม้ออกว่าจะทำอย่างไร
หน้าตาจะคล้ายพระที่นั่งราชกิจวินิจฉันด้านข้างเหนือฤ็อย่างไร ถ้าเราจะไม่ใช้ข้อกว้างเท่านั้น
หลังหัวท้ายก็เหนือจะต้องให้ยื่นออกไป แต่มันจะงามอย่างไรได้บ้างขอให้ช่วยคิดดู แต่ที่นี้ก็
ออกเดี๋ยวนี้หน้าตาอยู่ข้างอุดทิศ การที่จะทำนั้นเป็นตึกก่ออิฐอย่างมั่นคง ช่อฟ้าใบระกา หลังคา
มุงกระเบื้องเคลือบ เรื่องเดียวกันกับพระอุโบสถ เป็นที่สำคัญสำหรับรับแขก เงินที่จะทำใช้
เงินลูกขายน้อย อุทิศต่อผู้นั้น เพราะฉะนั้นจะให้ทุนมากก็มีพอ การเปรียญนี้ให้เช่นฮอลของ
คฤหาสน์เป็นที่ประชุมสอปลั้เป็นต้น จึงต้องให้เป็นที่ยกว้างขวางงดงาม ขอให้เขียนอย่างให้
ดูด้วย

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๑๔/๕๐๔

พระที่นั่งบรมพิมานมณเฑียร

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยนี้ก็ไรได้ขอส่งเพิ่มเติมเสียให้บริบูรณ์ เพื่อจะได้ไม่ต้องแก้ไขในเวลาที่จะเขียนอย่าง
แล้วมาก เพราะฉะนั้นขออย่าให้ถือว่าเป็นสิ่งซ้ำๆ ซากๆ

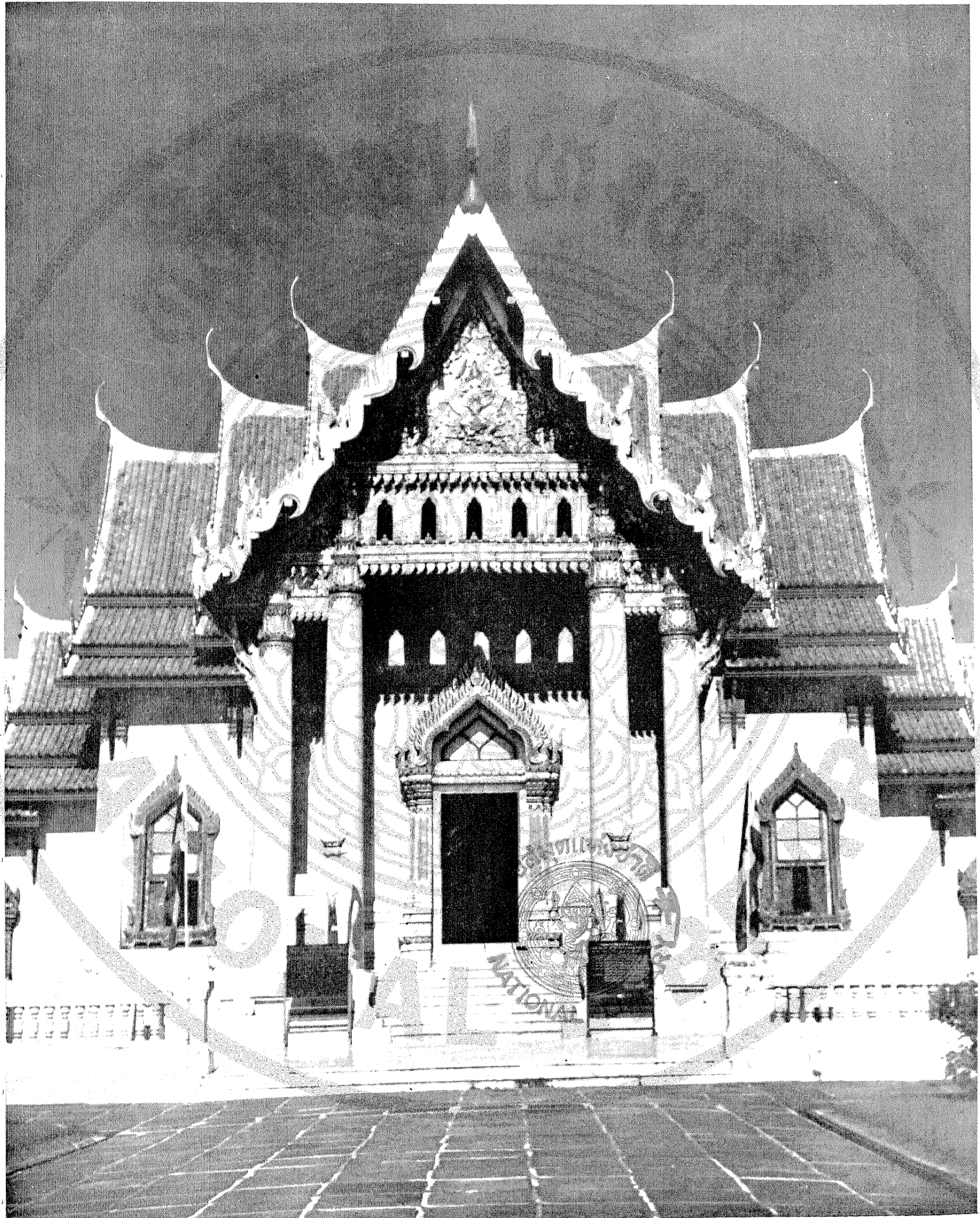
ที่พระอุโบสถนั้น ด้านหลังภายนอกอยากให้มีหมู่กุหาตั้งรูปพระศรีอารียตามลักษณะพระมหานิกาย และจะต้องหล่อรูปให้เชื่องขนาดคน แต่คิดว่าเล่นรูปพระโพธิสัตว์อย่างที่จะเป็นยี่ห้อสวนดุสิต ไม่ใช่พระศรีอารียพระ ฤาพระศรีอารียเทวดานั่งขัดสมาธิ ถ้าเธอช่วยดูกำกับการปั้นด้วยจะดี แต่เห็นจะทาสีไม่ได้ต้องเป็นขัดเกลี้ยงฤาปิดทอง

เรื่องการปริญญ์ก็ออกอย่างหนึ่งว่าถ้าเรียงมีระยะห่าง ๆ กัน ๓ หลัง ๆ กลางใหญ่ หลัง ๒ ข้างย่อม มีมุขกระสันเล่นถึงกัน คงเห็นว่ามันเรียงกันทั้ง ๓ หลัง ๆ กลางตรงโบสถ์ดูจะงามดี เป็นเหมือนหนึ่ง ๓ หลัง มีหลังขวาง ๒ หลังเป็น ๕ หลัง เปลืองมากอีกหน่อยหนึ่ง แต่คงได้ใช้มากไม่เป็นที่ เว้นไว้แต่ถ้าเธอจะได้คิดอย่างอื่นบางที่จะดีกว่า

โรงเรียนนั้นคิดจะแยกเป็น ๒ หลัง ให้เป็นเรียนภาษาบาลีหลังหนึ่ง เรียนหนังสือไทยหลังหนึ่ง ห้องเรียนเป็น ๓ ห้อง หลังย่อม ๆ ก็พอ ได้จัดแปลนทำนองที่เห็นในกระดานแผ่นหนึ่งส่งมาให้ดูด้วยแล้ว

เรื่องสร้างวัดนี้ มันไปเกิดมีทิวทัศน์มาเสียแล้ว แรกที่คิดจะสร้างได้เล่าให้กรมหมื่นวชิรญาณฟัง ดูท่านเข้ามาพลอยกลุกๆจอดด้วย แต่ไปภายหลังจะไปคิดเห็นอย่างไร เมื่อหารือเรื่องจะจัดการเล่าเรียนท่านออกสับดี ๆ ไป เหมือนกับจะรแวงว่าเป็นพลอยช่วยเกื้อกูลความรุ่งเรืองของมหานิกาย จึงเป็นอันว่าได้ตั้งใจเสียแล้วว่าจะไม่ให้มหานิกายขึ้นหน้าธรรมยุติ ที่จะช่วยจัดการอย่างไรไม่ได้ เว้นไว้แต่อยากเรียนก็ให้มาอยู่วัดรังษี วัดพลับพลาไชย ฤา วัดอนงค์ เมื่อเป็นเช่นนั้นจะสร้างวัดขึ้นทำไม ถ้าจะเดินทางนั้นก็จะต้องไปรับเป็นกระโถนวัดมกุฏกษัตริย จันทน์ไม่ไหว ทว่าทางนี้ด้วยเห็นว่ามหานิกายคงจะจัดการเล่าเรียนไม่ได้ มันก็เกิดทิวทัศน์มาบ้าง จะจัดการมหานิกายล้วน ไม่ให้เกี่ยวกับธรรมยุติเลย ถ้าจะรอเข้าไป จะเห็นผลช้า จึงคิดจะให้พระไปอยู่เสียในเดือน ๘ ปีนี้ หวังว่าฤกษ์หลังเล็ก ๆ คงจะทำแล้วได้ ส่วนการโบสถ์แลการปริญญ์โรงเรียน ก็จะต้องทำวัดให้เร็วขึ้น โบสถ์มีการประณีตมาก ก็คงจะต้องแล้วเข้าไป แต่ไม่สู้ต้องการนักเพราะโบสถ์เก่ามี แต่การปริญญ์แลโรงเรียนเป็นการไม่ประณีตนัก พอที่จะทำให้แล้วได้เร็วหน่อยหนึ่ง ขอให้เธอจับคิดตัวอย่างโรงเรียนแลการปริญญ์เสียก่อน ทั้งกำแพงแลหุ้มประตูด้วย ซึ่งเข้าใจว่าตัวอย่างจะแล้วได้เร็ว.

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย)

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘

ขอเดชะ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ซึ่งทรงพระราชดำริห์ด้วยการปรีชา
วิเศษมณเฑียรนั้นแล้ว เป็นการยากมากที่จะให้พ้นข้อคิด จะได้รับใส่เกล้าลองคิดแก้ไขดู

อนึ่งมีความยินดีเป็นล้นเกล้าฯ ที่คั่นส่วนพระพุทธรูปได้ ส่วนอันนี้เป็นของพระองค์
เจ้าประดิษฐ์ ท่านได้กำหนดจัดไว้ ข้าพระพุทธเจ้าขอคิดมาด้วยครั้งนั้นจะหัดปั้นพระ แต่วันเมื่อ
มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าให้ส่วนพระนั้น ข้าพระพุทธเจ้าไม่
อาจจะรับพระบรมราชโองการได้ ด้วยไม่หมายความว่าส่วนนั้นได้ เหตุว่าข้าพระพุทธเจ้าทั้ง
เสีย ไม่ได้เก็บไว้หมั่นคง เพราะพระองค์ประดิษฐ์ท่านรับสั่งว่าส่วนนี้ทำไว้สำหรับบังคับคนใจ
หัดปั้นแต่ตามส่วนนี้ก็จะทำพระได้แต่ชนิดเดียว ถ้าหากมีผู้เจาะให้ทำพระชนิดอื่นก็ทำไม่ได้
ถ้าอยากจะเป็นช่างทำได้รอบตัว ต้องหัดปั้นถ่ายให้เหมือนดีกว่ายึดส่วน ถ้าทำเหมือนได้ทุก
ชนิดแล้วก็สำเร็จเท่านั้น เมื่อจะทำเองตามใจก็ดูอย่างเอาพระทั้งามพอใจ เมื่อใครเขาจะ
ให้ทำที่พอใจเขาอย่างไรก็ดูอย่างเอาที่พอใจเขา อย่างนี้จึงจะดี ตามคำแนะนำอันนี้ข้าพระ-
พุทธเจ้าเห็นชอบด้วยเป็นอย่างยิ่ง จึงมิได้เก็บส่วนไว้หมั่นคงเป็นที่แน่ใจ พอที่จะกราบบังคมทูล
รับชี้แจงส่วนได้ จึงได้กราบบังคมทูลไปทางที่จะเขียนถ่ายจากพระที่ขอบพระราชหฤทัยมาเป็น
ตัวอย่าง เมื่อได้ส่วนมาจนเป็นอันมั่นคงกว่าที่จะเขียนถ่าย ซึ่งจะวัดคลาดเคลื่อนไปบ้าง
ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดส่วนนั้นทูลเกล้าฯ ถวายมาแล้ว

พระสององค์ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้พิจารณาแล้ว ที่วัดสุทัศน์นั้นพออยู่ได้ พระสถานนั้น
อลังการไม่งามเลย หม่อมฟ้าเป็นอย่างเก่าด้วย

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

(ลงพระนาม) นริศรานวัตวิงษ์

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๑๘/๕๐๘

พระที่นั่งบรมมหาราชวัง

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์

มีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่เธอค้นคว้าพระไตรปิฎก เรื่องนั้นนักได้แน่นอนว่ากำหนดส่วน
เช่นนี้ สมเด็จพระพุทธเจ้าเมื่อเวลานั้นบวชแล้ว ขณะนั้นกำลังปั้นพระพุทธรูปมณี
ท่านกล่าวว่าพระพุทธรูปที่ปั้น พระพุทธรูปเหล่านั้นสูงเกินไป แลฉันได้เป็นผู้นำหนังสือของ
เสด็จถวายทูลหม่อม ด้วยเรื่องส่วนพระพุทธรูป เมื่อเวลาเช้าเมื่อเทศน์มหาชาติหน้าที่นั่ง เมื่อ
ภายหลังมาจึงได้เห็นพระประธานวัดราชบพิธองค์นี้ ซึ่งตั้งอยู่ในโรงหล่อ ได้ทอดพระเนตรสัก
๒ ครั้งก็พอสมควร ครั้นเมื่อจะสร้างวัดราชบพิธ พระองค์ประดิษฐานจะทำพระประธานใหญ่ๆ
สำหรับกดฝ่ามือ เสด็จท่านไม่ยอม ให้เอาหุ่นพระเกศาองค์นี้จึงได้ทำขึ้น แลเสด็จมาแก้ไข
อยู่เสมอ เมื่อแล้วเสร็จท่านตั้งพระนามว่าได้พุทธลักษณะแท้ แลประมาณที่เสด็จทรงกำหนด
นั้น กำหนดแต่ส่วนสูงสิ่งเดียวเป็นทางคำนวณ นอกนั้นก็ปั้นไปแก้ไขตามพุทธลักษณะ นั้น
เข้าใจว่าตำราที่พระองค์ประดิษฐานไว้ จะได้อวดสอบจากองค์พระประธานวัดราชบพิธนั่นเอง
สอบดูก็จะได้ พระที่นั่งกลางหมู่สงฆ์วัดสุทัศน์นั้น ได้ทำโครงขึ้นในแผ่นดินทูลหม่อมจริง
แต่พังมาแล้ว อายุอ่อนกว่าพระประธานวัดราชบพิธ

แต่ตามความเห็นฉันถึงแต่แรกมาก็ยังเห็นว่าโตเกินไป แต่ไม่มีหลักที่จะเทียบ ฉัน
เห็นว่าช่องที่จะฝังได้มีอยู่ทั่ววัด เครื่องวัดแต่โบราณอย่างไรจะรู้แต่ชื่อไม่รู้ส่วนแน่ ๆ ฤๅลองที่
ก็จะไม่เที่ยงเหมือนไม้วาของเราก็ได้ เสร็จที่เอามาคิดส่วนพระพุทธรูปนั้น ออกจากนิ้วพระ
สุคต กำหนดจิตรกว้างแคบซึ่งเสด็จโปรดเกล้าเลาจดไว้ก็มี ฉันให้คิดเห็นไปว่าท่านพระอภัย
เชื่อมั่นว่าคนโบราณโต จะเป็นปัจจัยให้คิดส่วนใหญ่เกินไป แต่ความคิดซึ่งว่าคนโบราณโต
ใหญ่ แลผู้มีบุญโตใหญ่ ก็ไม่ใช่มีแต่ฝ่ายเรา พงษาวดารยุโรปชาติเมนที่เป็นเอมเปรอใหญ่
ก็สูงถึง ๘ ฟุต ๑๐ ฟุต จึงไม่ได้ถึงถึงอันใด แต่ยังมีคนเป็นอันมากเห็นว่าโตเกินไป ฉัน
เห็นว่าไม่สำคัญ สุดแต่ดูงามบนที่ตั่ง เหมือนรูปคนที่เขาหล่อๆ กันเดี๋ยวนี้ ก็โต ๒ เท้า ๓ เท้า
ก็มี ถ้าจะลดให้ย่อมลงมาก็สักหน่อยหนึ่งก็ได้ สำคัญอยู่ที่หน้ากว้างแคบ ต้องฝังกับ
คนสามัญ แต่อย่าให้เห็นเป็นอิมปอสเซเบิล ที่จะเป็นไปได้แล้วก็ใช้ได้ การที่จะปั้นพระน
างที่จะเป็นการสวดแก่เธอที่จะปั้นที่บ้าน แต่พอแล้วเสร็จให้ยกไปที่วัดสุทัศน์ได้ ถ้าเช่นนั้น
จะทำที่บ้านก็ได้ แต่การที่จะหล่อจะต้องหล่อที่โน้น แลตกแต่งต่อไปจะได้ดูได้เสมอด้วย

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย)

วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘

ขอเดชะ ฯ

โดยพระราชประสงค์ที่จะให้ข้าพระพุทธเจ้ากำกับการปั้นรูปพระเมตไตรยโพธิสัตว์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะรับใส่เกล้าฯ สนองพระเดชพระคุณโดยพระราชประสงค์ แต่ในการที่จะปั้นรูปพระโพธิสัตว์นี้ ข้าพระพุทธเจ้าคิดว่า ขอบททูลเกล้าฯ ถวายว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะเป็นการสวดแก่ข้าพระพุทธเจ้านั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้ามีตัวช่างทำเป็นเจ้าของอยู่ ก็ไม่จำเป็นต้องทำที่บ้านข้าพระพุทธเจ้า อันจะต้องยกไปลำบากภายหลัง เพราะการสอบสวนแล่นำนั้น ไม่จำเป็นต้องทวง ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจเป็นคราวๆ ง่ายกว่า แต่ถ้าหากว่าวันที่ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้ไปตรวจ แลช่างผู้ทำติดขัดที่ตรงไหน จะมาถามเอาความชี้แจงไปก็ได้

การปริญญานั้น ถ้าจะทำหลังคาเป็นหลังเดียวแต่มีห้องเป็นสามห้องดังนี้

--	--	--

 จะไม่สู้เปลือง แต่จะชอบด้วยพระราชประสงค์ฤๅประการใด แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แบบการปริญญะ โรงเรียน แลประตูกำแพงนั้น เป็นสิ่งซึ่งไม่ใช่การประณีต อาจจะทำได้ไม่ช้านัก แต่เวลานี้ข้าพระพุทธเจ้ากำลังเขียนรูปพระโพธิสัตว์เกือบจะแล้วอยู่แล้ว เมื่อรูปพระโพธิสัตว์แล้ว จะได้เขียนแบบเหล่านั้นทูลเกล้าฯ ถวายต่อไป แต่แบบพระอุโบสถนั้นประณีตมาก คงจะต้องใช้เวลาอยู่เอง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า

นริศรานุวัดติวงศ์

ขอเดชะ

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๒๐/๕๑๒

พระที่นั่งบรมพิมานมณเฑียร

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

นั้นได้รับหนังสือวันที่ ๑๗ แล้ว การปั้นพระจะได้ทำที่วัดดุสิต โรงที่จะปั้นได้ปลูกเสร็จแล้ว ยังแต่ส่วนขนาดซึ่งเธอจะต้องเขียนกำหนดสูงต่ำยาวสั้นให้เขาทำแก่นขึ้นก่อน จะได้วันใดขอให้บอกให้ทราบจะได้ตามช่างไปให้ชี้แจงกันให้เข้าใจ

การปริญนั้น ทำหลังเดี่ยวเช่นที่ว่าเป็นการง่ายที่จะรักษาแลดูกลง ขอให้รูปร่างงามๆ
นึกสงไสยอยู่แต่ว่าจะเป็นพระวิหารขวางหลัง เช่นวัดโชตนารามฤๅวัดใดๆ ที่มีถม ซึ่งว่าตาม
จริงก็งาม แต่ออกจืดๆไป ถ้ารูปแปลกสักหน่อยหนึ่งก็เห็นจะใช้ได้ ที่นี้ดูเป็นจะต้องใช้
ประโยชน์มาก ถ้าให้ใช้ชั้นล่างได้ด้วย ทำหลังเดี่ยว ๓ ห้องเช่นนี้ เป็นไม่เหมือนแห่งใดหมด

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๒๒/๕๗๕

พระที่นั่งบรมนาคมสนธิ์

วันที่ ๑๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๘

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยเรื่องรู้เหล็กที่จะใช้ในระหว่างเสากำแพงวัดเบญจมบพิตร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รับว่าจะหล่อให้แล้วทันในเดือน ๘ แต่ขอตัวอย่างทำด้วยไม้ให้สักแผ่น ๑ ขอให้เธอช่วยทำ
ตัวอย่างให้ ๗ ได้เร็ว ๗ สักหน่อยหนึ่ง ถ้าหากว่าทำไม้ช้าอยู่ เขียนลงในเพลให้ได้
ขนาดไปให้เขาทำไม้เองก็ได้ แลขอเดือนตัวอย่างรูปกำแพงซึ่งจะได้ก่อนนั้นด้วย

อนึ่งเรื่องผนังแลกลอนนั้น เธอคิดว่าจะไว้ที่มุมของการปริญนั้นเห็นว่าไม่สู้เข้าที่ เป็น
ตรึงในเรือนแปลกมากไป แลคิดเห็นว่าวัดไม่มีอะไรสูง ๗ แหลม ๗ ก็ไม่มีใครจะงาม จึงอยาก
จะมีหอผนังแต่จะเอาเข้ามาไว้ใกล้ที่ก่อสร้างอันใด ย่อมจะกดให้ทรุดต่ำไปได้ข้างหนึ่ง จึงอยาก
จะทำหอผนังให้ลอยอยู่ในกลางสนามหว่างโรงเรียน ให้เป็นขุมยอดก่อรวมเช่นวัดราชบพิธคู
งามคืออยู่ ชั้นบนผนังให้มีชั้นกลางสำหรับกลองอีกชั้นหนึ่ง ๒ อย่างในหอเดียวกัน ไม่ต้องสูง
นักก็ได้

อนึ่งเจ้าพระยาสุรพันธ์แจ้งความกรมหมื่นมหิศรบริรักษ์ว่าศิลาทรายราชบุรีมีอยู่แล้วที่
เมืองราชบุรี แต่งเป็นน้ำ ๔ เหลี่ยมใหญ่ ๗ มีอยู่มาก อยากจะทำกำแพงแก้วรอบพระอุโบสถ
ด้วยศิลาทรายนั้น เพราะเห็นว่าไม่สู้แข็งเลขของมีอยู่แล้ว จะคิดให้ไปแต่งในคุก ขอให้เธอ
ช่วยทำตัวอย่างเป็นกำแพงอย่างไทย ๗ เช่นวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่จะให้เตี้ยลงกว่านั้น
ถ้าจะเป็นลูกมหาดได้ก็จะงามดี แต่อยากให้มีมุมเป็นไม้สิบสองเหมือนพนังกำแพงแก้วพระ
ที่นั่งอภรณ์พิโมข ปลายเสาเป็นเมฆทรงมัน การนี้คงจะช้า แต่จะค่อยทำค่อยไป เมื่อแล้วก็
จะเปลี่ยนไปที่ละตอนตามที่ได้ทำ ขอให้กะส่วนเขียนรูปตัวอย่างให้สักมุมหนึ่งก็พอ

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๒๔/๕๘๘

พระที่นั่งบรมนาคมสรณีย์

วันที่ ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๘

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยเจ้าตั้งเขียนตัวอย่างรวีเหล็กรูปราชวัตร แล้วไปส่งไว้ที่เสมอใจ ฉันทังได้เห็นว่า
ได้ส่งออกมาให้ดูด้วย ที่แกเขียนถ่ายจากราชวัตร ดูเหมือนจะอยู่ข้างที่บวมมาก ไม่มีช่องกว้าง ๆ
เลย จะกลายเป็นกรงไปฤาอะไร และจะควรหาควรบางอย่างไว้ ขอให้เธอช่วยตรวจแก้ไข
ด้วย หวังใจว่าอาการคงจะคลายมากแล้ว.

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาหนังสือทูลเกล้า ฯ ถวาย)

วันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๘

ขอเดชะ ฯ

แบบรวีเหล็กที่หม่อมเจ้าประวิงเขียน เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าที่บวมสูงมากไป ไม่ได้คิด
เผื่อถานปูน แลขนาดยาวก็ไม่ลงระยะสามวา ถ้าสองแผ่นต่อก็คสั้นไป สามแผ่นต่อก็คยาวไป
เหตุที่เป็นทั้งนี้เพราะเข้าใจผิด ไปถ่ายเอาราชวัตรจริง ๆ มา ไม่ได้คิดยักย้ายเทียบเอาแต่ท่วงที่
เป็นอันใช้ไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าสนองพระเดชพระคุณได้แล้ว ขอรับใส่เกล้า ฯ เขียนทูล
เกล้า ฯ ถวายใหม่

กรรมิกแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า

นริศรานุวัดติวงศ์

ขอเดชะ

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๒๓/๖๗๒

พระที่นั่งบรมนาคมสรณีย์

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๘

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยการที่จะฝังนิมิตรวัดเบญจมาบพิตร สมเด็จพระวันรัตท่านไหนควรจะมีส่วนกลาง
ซึ่งไม่มีในบาฬีจริงอยู่ แต่เป็นคติโบราณเขาทำมา เมื่อครั้งวัดมหาพฤฒารามทูลกระหม่อม

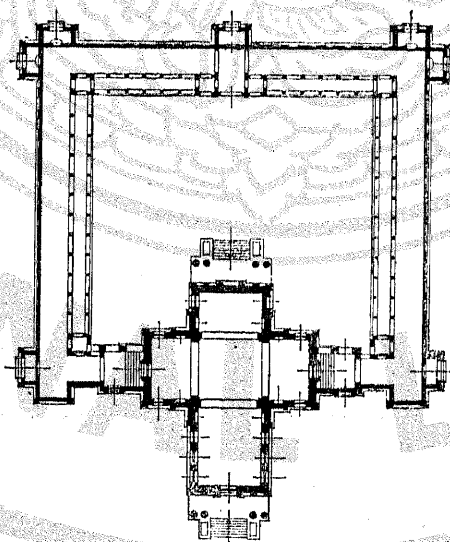
ท่านก็เคยฟัง การฟังนิมิตกลางเป็นที่สำหรับฟังเงินทองเล็กน้อย ดูกี่เข้าที่อย่างศิลาฤกษ์เช่น
ฝรั่งเขาบันจุเงินตราแลแผ่นที่ จึงคิดว่าจะบันจุลงไปไว้ได้ลูกนิมิต ถ้าเธอจะช่วยสงเคราะห์
เขียนแปลนโบสถ์แลบริเวณสีมาแต่เพียงเท่านั้นให้ได้วันที่ ๑๓ เดือนนี้ จะมีความพอใจ
เป็นอันมาก สีมานั้นได้ตกลงกันดังนี้ คือ

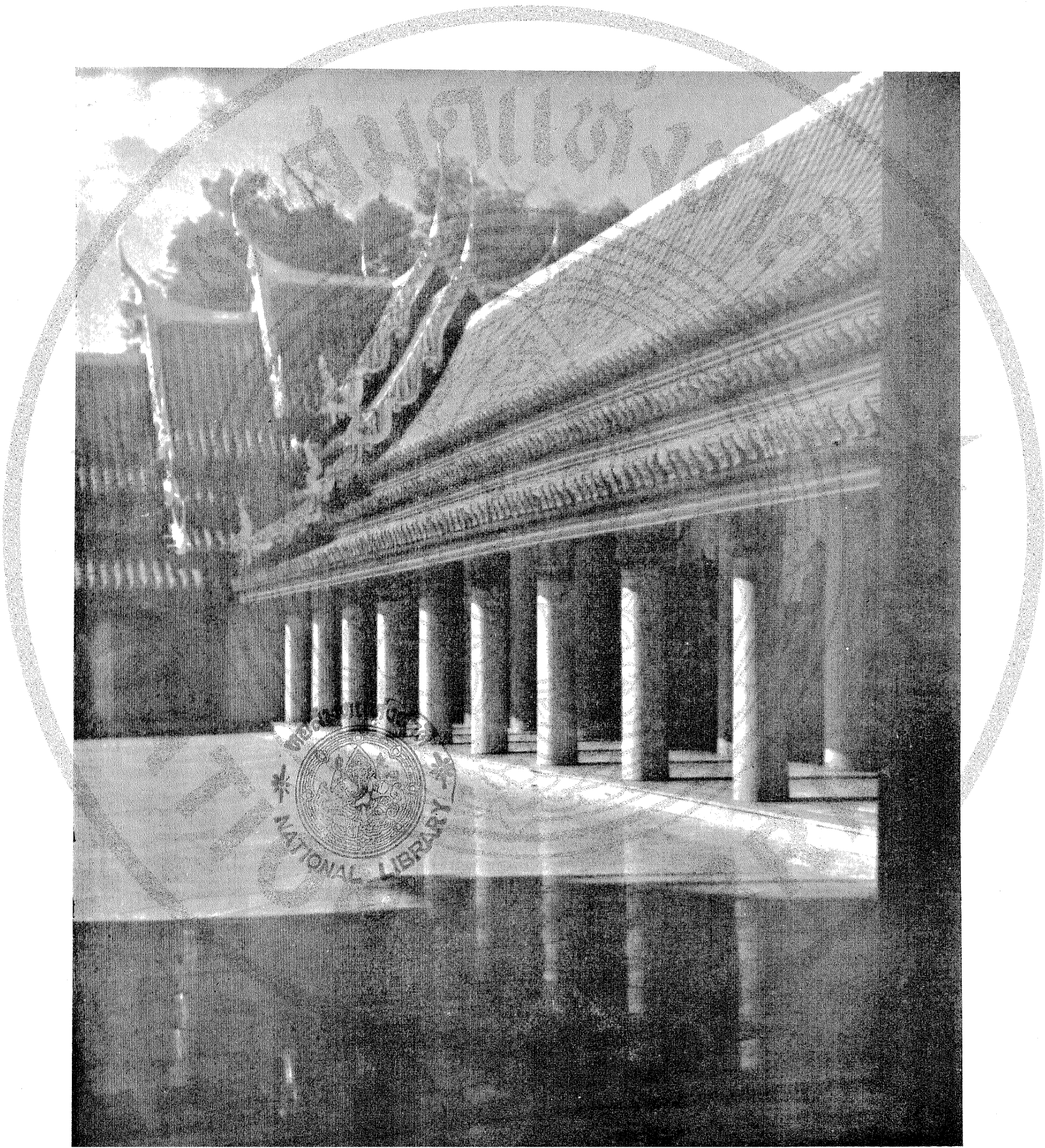
จะถวายทั่วสูงคามสีมาเท่าแนวกำแพงแก้ว แต่จะได้ผูกเป็นพัทธสีมาแต่เฉพาะทำ
แนวหลักสีมาซึ่งได้กะไว้แล้ว ที่เหลือเสกตั้งแต่มุมพัทธสีมาออกไปจนถึงกำแพงแก้วเหลือ
เป็นสนามนันทริกะ ซึ่งพระสงฆ์จะทำสังฆกรรมเป็นแผนกหนึ่งต่างหาก พระสงฆ์ซึ่งไม่ต้องการจะ
ให้อยู่ในหัตถบาท หลบเข้าอยู่ในพัทธสีมาได้ นี่เป็นความประสงค์ของสมเด็จพระวันรัตน์
ซึ่งจะทำตามอรรถาธิบายที่ทูลหม่อมทรงแนะนำไว้

อีกข้อหนึ่งสีมากลาง ไม่ยกฝั่งตรงศูนย์กลางแห่งทิศทั้ง ๘ ถือกันว่าถ้าฝั่งตรงศูนย์กลาง
สมภารอยู่ไม่ทน ต้องเลื่อนเข้าไปให้ใกล้หน้าพระประธานหน่อยหนึ่ง เรื่องนี้นั้นก็ได้เห็นอีกที่
วัดมหาพฤฒารามนั่นเอง ฝั่งหน้าพระประธานออกมาสักศอกก็

เพราะฉะนั้นในวัดนี้ฉันคิดว่า จะฝั่งเอาศูนย์กลางจรุมข ก็คงค่อนไปข้างพระประธาน
มากอยู่เอง เพราะฉะนั้นขอให้เธอหมายนิมิตกลางลงที่ศูนย์กลางนั้นเถิด.

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๒๕/๓๖๑

พระที่นั่งบรมพิมานมณเฑียร

วันที่ ๑๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๘

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยพรมนี้กำหนดจะได้กะแผนที่จะเปลี่ยนแปลงการทิวตซึ่งเธอต้องการจะรู้ที่ ซึ่งจะย้ายการไปเรื่อยไปใหม่ ขอให้ไปที่สวนดุสิตในเวลาพลบ

อนึ่งเครื่องศิลาที่มีสิ่งใดเป็นต้นที่เกี่ยวถึงเรียบเรียงอยู่ในที่ต่าง ๆ ได้ขอให้กรมหมื่นพิทยเมื่อยังเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาคนทำบัญชีไว้ครั้งหนึ่ง นั้นสงสัยว่าจะยังไม่หมด ขอให้เธอส่งกรมโยธาให้ตรวจเลือกเครื่องศิลาเหล่านี้ ไม่ว่าอะไร ๆ สุดแต่ไม่ชำรุดจับคู่เข้าได้ ส่งไปทั้งไว้ให้ที่วัดเบญจมบพิตร จะได้คิดประดับประดาตามแต่จะเป็นไปได้ ทั้งนอนอยู่เปล่า ๆ ก็เป็นที่น่าเสียดาย มีแต่จะแตกหักยับเยินไป

อนึ่งขอให้ช่วยสงเคราะห์ด้วยเรื่องแบบอย่างการก่อสร้างให้ได้เร็ว ๆ สักหน่อย ด้วยอยากจะได้เห็นการแล้วสำเร็จในเวลาที่เหมาะสม เวลานี้งานที่จะทำต่อไปก็มีแต่การกุฎซึ่งเป็นตึกอย่างใหม่ ๆ อันจะทำแล้วได้ง่าย ๆ ส่วนการก่อสร้างที่เป็นการประณีต ยังไม่มีอันใดจะทำเลย ขอให้ได้แบบกำแพงและการปฏิรูปซึ่งจะเป็นที่ทำบุญแลเป็นที่เล่าเรียนเสียให้ได้ก่อน ถ้าได้ตัวอย่างภายในเดือนหนึ่งนี้ จะเป็นที่ขอบใจแลยินดีอย่างยิ่ง.

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๑๕/๔๐๖

พระที่นั่งบรมพิมานมณเฑียร

วันที่ ๒๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยเรื่องพระเบี่ยง ถ้าจะให้ราชโยธาเทพทำตัวอย่าง ไม่ถูกสได้สักกับพระอุโบสถ เหนจะไม่งาม จำจะต้องให้อายุร่นราวคราวเดียวกันเพราะเป็นหมู่เดียวกัน แลตั้งใจไว้ว่าถ้าหากว่าราคาราชาที่ประดับไม่แพงนัก อย่างเช่นมิสเดออาเลกรี่ว่า จะใคร่ประดับศิลาเสียดด้วย จึงจะเข้าเรื่องกันงาม ขอให้เธอช่วยคิดตัวอย่าง เพราะเหตุที่คิดว่าจะทำรากพร้อมกันไปกับพระอุโบสถ ถ้าตัวอย่างแล้วมาก่อนกำแพงได้ก็จะดี

นำบัณได้เคยนึกไว้ว่าจตุรมุขกลางเป็นตราบัวผันทั้ง ๒ ด้าน จตุรมุขมเหนือเป็นตรา
ครุฑทั้ง ๒ ด้าน จตุรมุขมใต้เป็นตราปราสาททั้ง ๒ ด้าน จตุรมุขปลายข้างเหนือเป็นมงกุฏ
ทั้ง ๓ ด้าน จตุรมุขปลายข้างใต้เป็นเกี้ยวยอดทั้ง ๓ ด้าน แต่ข้อนี้บางทีความคิดจะเดินไป
อย่างอื่น ที่บอกนี้เป็นแต่ตามที่นึกไว้คราวหนึ่ง.

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย)

เรื่อง แบบจากฎโรงเรียนเบญจมบพิตร

วันที่ ๑๖ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ ฯ

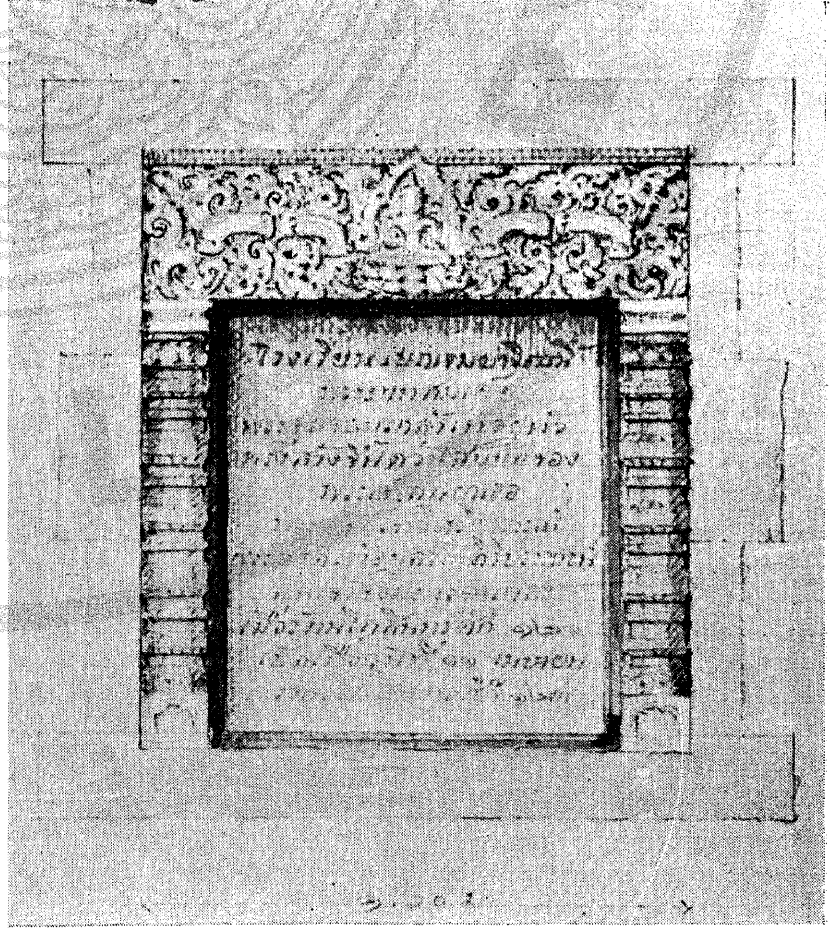
ข้าพระพุทธเจ้าได้คิดอย่างแผ่นศิลาจากฎสำหรับโรงเรียนเบญจมบพิตรขึ้นโดยพระราช
ประสงค์ มีทำทางแปลกปลาต่างกันไปได้เป็นหลายอย่าง แต่ข้าพระพุทธเจ้าได้เทียบทานรที่
ไม่ดีทั้งเสียแล้ว ก็ยังมีที่รูไม่ออกถึง ๕ อย่าง จำเป็นต้องทูลเกล้าฯ ถวายแบบร่างเข้ามาขอ
พระราชทานพระราชวินิจฉัยในบัดนี้

แบบที่ ๑ คิดเอารูปสุนทรเป็นหลัก เอาหนังสือเป็นเครื่องประกอบ ดูงามผาดโผน
เป็นข้างเป็นเขี้ยวมาก แต่ขนาดตัวหนังสือจะใหญ่ไม่ได้เพราะเป็นแต่เครื่องประกอบ ถ้าจะ
ให้หนังสือใหญ่ขนาดนี้หนึ่ง รูปสุนทรจะโตเท่าคน แลถ้าวัดหมดทั้งอันจะเป็นสูง ๕ ศอก
กว้าง ๒ ศอก ๑ นิ้ว จะหนักมีอยู่สักหน่อยกระมัง กับยังมีทรงเป็นส่วนสูงมาก น่าจะไม่
พอดีกับเนื้อผนังซึ่งมีอยู่เป็นรูปคล้าย ๔ เหลี่ยม

แบบที่ ๒ คิดเอาหนังสือเป็นหลัก เอารูปสุนทรเป็นเครื่องประกอบ เพราะฉะนั้นจะ
ได้หนังสือตัวใหญ่ถึง ๒ นิ้ว แต่รูปสุนทรได้สูงเพียงคืบเดียว ลวดลายฝังอยู่ในผนังทั้งหมด
พื้นอันตรายที่จะกระทบกระทั่งหักง่าย แลรูปทั้งอันคล้าย ๔ เหลี่ยม สูง ๓ ศอกกับ ๒ นิ้ว
กว้าง ๓ ศอก ๔ นิ้ว คงเข้ากับรูปผนังเหมาะดี แต่รูปสุนทรเล็กไปมาก

แบบที่ ๓ คิดแก้จากแบบที่ ๑ คือหนังสือให้โตขึ้นหนึ่ง แต่รูปสุนทรให้ย่อกลง คง
เป็นแต่สูงเพียงกำมาหนึ่ง ดูก็จะใคร่เหมาะอยู่ รูปทั้งหมดก็ไม่สู้ยาวด้วย มีขนาดสูง ๔ ศอก
๕ นิ้ว กว้าง ๒ ศอกกับ แต่ดีไซน์ข้างข้างจะจัด ๆ ไปสักหน่อยฤากระไร

แบบที่ ๔ แก้จากแบบที่ ๒ ลดตัวหนังสือลงให้คงเป็นขนาดนี้หนึ่ง ขยายรูปสุนทร
ใหญ่ขึ้น เป็นสูงกับ ๖ นิ้ว ทรงทั้งหมดจึงเป็นค่อนข้างสูง มีขนาดกว้าง ๒ ศอก ๓ นิ้ว สูง

๓ สอก ๔ นิ้ว เพราะเหตุที่ทรงสูงชันนั้น ลายก็ต้องเปลี่ยนเป็นชนิดเบา ๆ ออกจะเป็นไม้ ๆ ไป ไม่สู้สมกับจะทำด้วยศิลา

ทั้ง ๔ แบบนี้ แบบใดจะชอบด้วยพระราชประสงค์ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้รับใส่เกล้า ๆ ทำแบบใหญ่ส่งไปนอก ฤาขนาดจะโปรดเกล้า ๆ ให้เปลี่ยนแปลงไปอย่างใด ใหญ่ขึ้นฤาเล็ก ลงกว่าที่กะตามส่วนนั้นก็ได้

การจะควรประการใด แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า นริศ ขอบเดชะ ฯ

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๑๗ รัตนโกสินทรศก

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศ ฯ

จดหมายส่งแบบแผ่นศิลาจารึกโรงเรียนเบญจมบพิตรมา ๔ อย่างนั้น ได้เปิดดูพอเห็นทั่วทั้ง ๔ แผ่น ไม่มีความสงสัยในใจเลย เรียกว่าไม่ได้เลือกก็ว่าได้ เพราะแผ่นที่ ๑ จับใจให้ไม่อยากดูแผ่นอื่น ถ้าฉันจะพยายามที่จะกล่าวคำว่าฤาจะเลือกแผ่นโน้นแผ่นนี้ จะเป็นอันกระทำการไม่เป็นยุติธรรมต่อตัวฉันเองอย่างยิ่ง แผ่นที่ ๑ นั้นงามจับตาจับใจ ถ้าแบบอันนี้เขียนขึ้นไม่ได้ทำ เหนือเป็นเปลืองความคิดอย่างยิ่ง ขอชมว่ามี เอหิสิโก งามนัก ถ้าดูก็ถ่ายเอาไปตีพิมพ์จะดีกว่าอันที่ตีพิมพ์ไว้เป็นอันมาก

เพราะฉะนั้นขานิยมเลยจะให้ตัวหนังสือโตขึ้นหนึ่ง หนังสือโตจะเป็นเหตุให้แผ่นศิลาขาวมาก กัดขนาดให้เล็กลง ผนังที่ขึ้นสูง ๘ สอก ถ้ายาว ๔ สอก พอเหลือผนังข้างบน ข้างล่างข้างละ ๒ สอก ฤาข้างบนสอกครึ่ง ข้างล่าง ๒ สอกครึ่ง ก็จะพออ่านได้เลงามดี ขอให้คิดลดส่วนแบบที่ ๑ ลงให้สมกับผนังเอาเป็นดกอย่างได้

ฉันไม่ได้นี้จะขอเลย แต่อดไม่ได้ ว่าเธอเป็นผู้นั่งอยู่ในหัวใจฉันเสียแล้ว ในเรื่องทำดีไซ้เช่นนี้ ได้ส่งแบบคืนออกมา

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาหนังสือทูลเกล้า ฯ ถวาย)

วันที่ ๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๒

ขอเดชะ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายแบบร่างเทียบพัสดุพระครุฑพ่าห์มา
ทอดพระเนตร กับร่างพัสดุรามหาอุณาโลมที่ทำไว้เดิมด้วย เพื่อทรงพระราชดำริเทียบกัน

รูปพระครุฑพ่าห์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ลองเขียนตามความเห็นซึ่งกราบบังคมทูล
พระกรณานั้นก่อน แต่เห็นไม่ดีกว่าอย่างอดีต ไม่เป็นสง่าผ่าเผย จึงได้กลับไปมาเขียนอย่าง
อดีต ซึ่งคนโบราณเขาได้เลือกทำขึ้นเป็นหลักอยู่แล้วนั้น แต่ได้เขียนเป็นลายเส้นเดี่ยวธรรมดา
พอทอดพระเนตรเห็นค่าเท่านั้น จะแบ่งลายให้เห็นเป็นเส้นดั้นไปทำไมถนัด เพราะสเกล
เล็กนัก แบ่งให้เห็นเป็นพื้นเป็นทองก็ดูมอมเพ้อไปหมด เส้นไม่เห็นชัด ต่อทำแบบใหญ่
เท่าจริงจึงจะเขียนแบ่งได้ ท่วงท่าจะเป็นนั้นก็ไม่ใช่อื่น ก็จะเหมือนลายมุกที่เขาทำเป็นรูป
นารายณ์ทรงสุบรรณนั่นเอง ทิมจะเป็นทอง ที่พื้นรักจะเป็นแพรสี สามารถที่จะปักได้ง่าย
แต่ยังจะทำให้แปลกขึ้นไปกว่านั้นอีกได้ คือเปลี่ยนสีพื้นด้วยการถมใหม่ ในองค์นารายณ์ถม
เขียว ในตัวครุฑถมแดง เป็นต้น

แบบที่เขียนนี้ ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้แซมช่อกนก เพราะเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ช่อกนก
หมายความว่าอะไร รูปครุฑเป็นพื้นที่ไม่ จึงได้ปักให้แซม แต่ก็เป็นเมฆกนกเหมือนกันตาม
แบบโบราณ ส่วนที่ข้างครุฑแทรกเปลวไฟไว้ นั้น อาศัยความตามที่มีมาในฉันทอนิรุต กล่าว
ถึงฤทธิครุฑที่พระกฤษณะทรงไปว่า ดังนี้ ฤทธิครุฑ คือเพลิงเผาผลาญ ครุฑราชประหาร ประทับ
ประหิรผกผัน แสงเพลิงเปล่งแสงรอบรับ พ้างเพียงเพลิงกลีบ ก็ร้อนรมดินบน เผาผลาญ
นาคราชทบทน บได้เกรงผจญ ก้าวบงสร้อยสระศรี ส่วนที่ทำปีกกางนั้นก็ไม่ใช่ใหม่ มี
รูปที่มุมพระเจดีย์ที่พระธาตุนครศรีธรรมราชแห่งหนึ่ง กับรูปหล่อเขมรของข้าพระพุทธเจ้ามีอีก
รูปหนึ่ง เรื่องครุฑนี้ข้าพระพุทธเจ้ามีความสงสัยอีกว่าจะเขียนอย่างไรเป็นรูป อย่างข้างไทย
ก็เคยเขียนมาสองอย่าง อย่างหนึ่งเขียนขาเป็นนก มีข้อพับข้างหลัง อย่างเช่นเขียนทูลเกล้า ฯ
ถวายมานี้ อีกอย่างหนึ่งขาเหมือนคน มีเข่าเลื้อยผ้าด้วย อย่างเช่นเจ้าแก้วในเทพชุมนุม
รูปเขมรที่ทำแต่โบราณก็มีสองประเภทเหมือนกัน รูปอินเดียมีสมุดเล่มหนึ่ง ซึ่งฝรั่งคนหนึ่ง
ได้คัดรูปภาพอินเดียมารวมไว้เป็นเล่มก็มีสองอย่างเหมือนกัน อย่างที่เป็นขาคนขาหน้าเป็น

คนเสียด้วย แต่จุมกยาวเกินคนหน่อยหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าอยากได้รับพระราชธิบายในเรื่องนี้ ตามที่เขาได้กล่าวในการตะ วารุปร่างฤทธิเดชแก่เป็นอย่างไรบ้างด้วย

ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้า ๆ ว่า พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์น้อยที่จะแกะใหม่นั้น ถ้าทำรูปอย่างพัตน์ก็จะดูดีอยู่ ดูก็จะไม่ผิดแนวแบบโบราณนัก คงอัตตอยู่นั่นเอง ผิดกันแต่ซ้ายกับขวาไม่เหมือนกัน ตั้งข้างหนึ่งหย่อนข้างหนึ่งพอแก้จดตาเท่านั้น เว้นแต่นาคอยู่ข้างลกลงมากอยู่สักหน่อย แต่พระครุฑพ่าห์ใหญ่ องค์ประธานากก็ลกลงมากเหมือนกัน แต่ของข้าพระพุทธเจ้ายิ่งยิ่งกว่าหน่อย จะแก้เสียหน่อยก็ได้ จะควรประการใด เมื่อได้ทราบกระแสพระราชดำริแล้ว จะได้เขียนร่างเทียบสำหรับพระราชลัญจกรทูลเกล้า ๆ ถวายต่อไป

อนึ่งวงไอยราพตน้อยนั้น ข้าพระพุทธเจ้าประมาณขนาดทูลเกล้า ๆ ถวายวันนั้นผิดมาวัดสอบได้ใหญ่ถึง ๕๒ ของติเมตร เกินกำหนดกว่าที่ในสัญญาบัตร ข้าพระพุทธเจ้าได้ลองตัดวงมาทูลเกล้า ๆ ถวายใหม่สองแบบ คือ ๕ ของติเมตร แบบหนึ่ง ๕๒ ของติเมตรอีกแบบหนึ่ง จะลงในสัญญาบัตรได้พอดี แต่จะไม่ได้คู่กับไอยราพตน้อย แลรูปภาพจะไม่ได้ชัด จะควรเขียนตามอย่างที่ทำแล้ว ฤจะควรเขียนหุ่นลงอีกเพียงใด ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกระแสพระราชดำริ

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ

ข้าพระพุทธเจ้า
(ลงพระนาม) นริศ
ขอเดชะ

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

พระที่นั่งบรมมาศมสนีย์

วันที่ ๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๒

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนิศรานวัตวิชัย

นั้นได้รับหนังสือส่งแบบพัดแล้วด้วยเรื่องตรานั้นแล้ว

ครุฑพ่าห์ที่เขียนมานี้งามนัก จะว่าไม่ให้ตัดไม่ได้อยู่ ท่วงทีกระดิกได้ออยู่ เป็นที่พอใจมาก
นั้นสังเกตได้ในดวงตราว่านกโตเหมือนกัน แต่นี่หางเหนียวกว้างออกไปสักหน่อย ถ้าปัก
พัดคงจะงาม แต่ส่งไปเสียด้วยเรื่องนี้เป็นอันมาก ถ้าหากว่าเป็นบางพวกบริยุจะเป้นี่เขี้ยวเหน
จะได้กระมัง เรือนารายณ์ทรงสุบรรณเข้าใจว่าใช้สีเงินเสียแล้ว แต่น้ำเงินจะแทนดำฤจะ
ให้ออกจากนิล คือเหนเขี้ยวต่างกันก็จะเป็นได้ ตัวพระนารายณ์นั้น ๔ สีตามยุค

เรื่องครุฑในภารต นี้ก็ไม่ได้ว่าได้กล่าวพิศดารในที่แห่งใดฤไม่ ที่จำได้กล่าวว่า ครุฑ
กายเบื่องล่างเป็นนก ไม่ได้ปรากฏด้วยว่าข้างบนรูปร่างอย่างไร ว่าเท่านั้นแล้วพรรณมาถึงความ
แข็งแรงต่อไป ซึ่งเมื่อฟังต้องเข้าใจว่าเป็นคนฤเทวดา ซึ่งที่นั้นจะเข้าใจเร็วเกินไป เพราะ
รู้จักแก่เสียแล้ว แต่อย่างไร ๆ ปากคงแข็ง เพราะพรรณมาถึงเรื่องจับนาคจิกนาคยี่ดียวมาก
ถ้าจะเอาแน่จะต้องถึงไปเรียกต้นคำกริที่เจ้าพระยาเทเวศร์มคันธ์ แต่ถ้าจะเดินตามอย่างภารต
นั้นก็เกิดไม่เข้าใจกันขึ้น เช่นทศกรรฐ หัวเขื่อนเป็นชั้น ๆ ฤเวียงเป็นวงรอบไป ก็เป็น
ทางต่างความคิดกันอยู่ ถ้าอนุโลมตามความคิดที่พวกเราเคยเข้าใจเหนจะดี เพราะความจริงก็
ต่างคนต่างนึก ไม่มีใครเลเหนครุฑจริง ๆ ด้วยกันทั้งนั้น ตราที่จะแกะตามตัวอย่างนี้ดีแล้ว

เรื่องอานภาพของครุฑนั้น อาจจะให้เป็นได้ทั้งไฟทั้งฝน ฤจะให้มีมณที่อย่างไรก็ได้
การที่เขียนเมฆเขียนไฟนั้นไม่ผิด

วงตราไอยราพตน้อย ได้เทียบดูกับแผ่นสัญญาบัตรอย่างใหม่ ที่ขึ้นต้นพระบรมราช
โองการ วงตราพอจดกับตัวปอ ซึ่งว่าโปรดเกล้าฯ แต่ถ้าเป็นกระดาศสัญญาบัตรขนาดเล็ก
จะจ่อแจอยู่สักหน่อย สัญญาบัตรข้าราชการอย่างเก่าที่เล็กลงไปอีกนั้น ใช้ไม่ได้ทีเดียว แต่
สัญญาบัตรเล็กเช่นนั้นก็ได้ใช้แล้ว คงใช้อยู่แต่พระ นั้นไม่รักตราเล็กเหลือเกิน อยากจะ
ให้คงเท่าไอยราพตน้อย ถึงจะทับตัวหนังสือหน่อยหนึ่งจะเป็นไรไป ได้ส่งกระดาศสัญญาบัตร
มาให้ดูด้วย เมื่อจะส่งกระดาศสัญญาบัตรต่อไปใหม่ ขยายให้ขนาดเขื่องขึ้นไปง่ายกว่าแกะตรา
เป็นอันมาก ถ้าเล็กนักจะกลายเป็นตราห้างฤตรากงชุลอไรไป

อยากจะให้แกะตราอุณาโลมให้เป็นสำหรับเดียวกันขึ้นไว้อีกดวง ๑ ด้วยแต่ยังไม่รู้ว่า
ใช้อันใด เพราะเกี้ยวข้องรูงอยู่ที่มีเสียแล้วในพระบรมราชโองการ จะยกไม่ใช่พระบรม
ราชโองการ ให้มหาอุณาโลมดวง ๑ ครุฑฟ้าหัตถ์ดวง ๑ ก็จะงามดีหนักหนา แต่เป็นที่ขัดข้องที่
ได้ใช้มาเสียช้านานแล้ว จึงนึกไม่ตกอยู่ดังนี้ เป็นแต่ต้องการจะให้แกะขึ้นไว้ เพื่อจะใช้ได้
บ้าง ฉะนั้นได้สั่งให้เขากลับหั่นตราอีกดวง ๑ ขนาดเท่ากัน แกะเสียให้สำเร็จพร้อมกันได้ใน
ครั้งนี้จะดี.

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาหนังสือทูลเกล้า ฯ ถวาย)

วันที่ ๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๒

ขอเดชะ ฯ

พระราชหัตถเลขาลงวันที่ ๖ ได้ทราบเกล้า ฯ แล้ว

สืบมาในตราพระครุฑพ่าห์ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้กำหนดทูลเกล้า ฯ ถวายว่าเขียนขึ้น
ข้าพระพุทธเจ้าก็นึกไปอย่างหนึ่ง อาศัยที่ได้เห็นในพระราชลัญจกรเดิมเขาทำถือสร กิตด้วย
เกล้า ฯ ว่า เขาคงหมายในปางที่กำลังอวตารมาเพื่อจะเป็นรามะ ให้สมควรกับที่จะเป็นตรา
สำหรับกรุงศรีอยุธยา ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้กำหนดลงว่าเขียนให้เข้าเป็นรอยเดียวกัน

เมื่อได้ทราบเกล้า ฯ ในพระปริวิตกที่จะผิดไปกับสิ่งซึ่งได้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาภารตะ
ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูในลักษณะนารีของอาจารย์มอเนียวิลเลียม ได้ความว่าอวตารเป็น
ปรศุรามะในต้นไตร ๓ ยุค แล้วอวตารเป็นรามจันทระในปลายไตร ๓ ยุค ข้าพระพุทธเจ้าจึง
คิดกำหนดลงใหม่ ว่าใช้เขียนสี่ไบโสภ พอดีเข้าได้ทั้งสองทาง คือเข้าทางข้างกำลังจะมาเป็น
พระรามก็ได้ ถ้าเข้าทางยุคเป็นเหลืองเจ้าเขี้ยว ด้วยเป็นปลายของไตร ๓ ยุคจะย่างเข้า
ทวารยุคเป็นเวลาเปลี่ยนสี ฉะนั้นก็ได้ความคิดอันนี้ จะทรงพระราชดำริเห็นสมควรประการ
ใด แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีเป็นอันเกล้า ฯ ที่แบบนารายณ์ทรงครุฑซึ่งได้ผูกทูลเกล้า ฯ
ถวายนั้น เป็นที่พอพระราชหฤทัย แลได้พระราชทานพระราชนุมัติให้ใช้เขียนพระราชลัญจกร
ด้วย เพราะได้ทอดพระเนตรเห็นความดีอันยิ่งยวดของแบบนั้น ที่มีท่วงทีราวกับจะกระดิกได้
ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ตรึตรองคิดเขียนแลแก้ไขเป็นอันมาก ที่จะมิให้ผิดจากแบบเก่าไกลนัก
แลให้พ้นจากเป็นตุกกระทาด้วย ได้มีผลอันสำเร็จดีสมประสงค์เต็มรักเต็มใจ ถ้าไม่ได้ใช้

แบบนี้เขียนในพระราชัญจกรด้วย ที่ก็จะออกเสียใจ แต่ยังมีความยินดีอีกที่ไม่ได้โปรดเกล้าฯ
ให้ลดขนาดพระราชัญจกรให้เล็กลงอีก ซึ่งจะทำให้คล้ายดั่งลงไปอีกมาก เพราะส่วนเล็กนั้น
ตั้งกระดาศัญญบัตรเอาขนาดใหม่แก้ไขหาพระราชัญจกรเป็นดีกว่า

ข้อพระราชดำริที่จะสร้างพระราชัญจกรมหาอนุโลมขึ้นเป็นคู่กันนั้นดีเป็นที่สุด ถ้าหาก
จะได้ประทับคู่กันจะงามเข้าแบบแผนเป็นหลักเป็นฐานดี แต่มีความเสียใจที่ไปมีขัดข้องด้วย
พระราชัญจกรพระบรมราชโองการองค์เก่านั้นเสียเป็นอันมาก

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

(ลงพระนาม) นริศ

ขอเดชะ

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖

กรมหลวงนคร

แบบพัดที่ส่งมาใหม่ค้นหาไม่ได้แล้ว ถ้าพบทองเหนงจะสั่งงาม ขอให้พยายามที่จะให้เครื่องแต่งตัวเป็นใหม่ เวลาที่จะทำคงจะต้องกินข้า ถ้ามีสักเดือนหนึ่งเหนงจะสำเร็จ ขอให้เขาช่วยหาฤกษ์ในเดือนสี่ข้างขึ้นฤกษ์กลางเดือน เสร็จจะมีเวลาทำอีกประมาณ ๑๕ วัน ถ้าได้ในเวลานั้นเป็นอันสำเร็จ

อยากจะขอให้แกะตราชาติที่ออกจะเป็นตราหลวงนอกทำเนียบ ซึ่งแบบเคยมีให้ดวงหนึ่ง สำหรับเป็นแบบที่จะไปทำตรากระดาดฤกษ์อะไรต่อไป จะได้ไม่กลายเป็นอรุณอย่างข้า เช่นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นข้า

อีกเรื่องหนึ่งนั้นเวลางานขึ้นเรือนอยากจะให้ผูกโครงจุดไฟฟ้าตั้งที่เตียงนำเรือนชั้นบนสำหรับให้สว่างในลานนำเรือนแต่ห้อยมเดียว เป็นอันพอไม่ต้องมีอะไรอีก เว้นไว้แต่ไฟรายด้านข้างแลด้านหลังเรือน ขอให้ช่วยให้ช่างเขาผูกโครงให้ ขนาดนั้นพอตั้งบนพนังกำเรือนไม่ใหญ่โตอะไร

(พระบรมมหาราชวัง) สยามินทร์

(ลำเนาหนังสือทูลเกล้า ฯ ถวาย)

วันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖

ขอเดชะ ฯ

พดด้มีเวลา ๑๕ วันทำแล้วได้ แต่แบบศาลาน้ำพุซึ่งตรัสเหนือเกล้า ฯ ให้แล้วทันทูตเยอรมันกลับไปนอกนั้น สืบที่กรมหลวงเทววงษ์ว่าจะไปวันที่ ๑๒ ถ้าทำแบบศาลาให้ทันแบบพดด้ก็ไมทัน ศาลาผ่อนเวลายาวได้ขอพระราชทานผ่อนไปทำทีหลัง

ตราชาตินั้น จะโปรดขนาดเล็กใหญ่สักเพียงใด และจะโปรดเกล้า ฯ ให้กลึงรูปอย่างโบราณๆอย่างใหม่ แลต้องพระราชประสงค์เมื่อไร ให้ทันขึ้นดำเนินกฤฎ์ไม่

การที่จะทำรูปอรุณตั้งหน้าดำเนินขึ้นบนนั้น คิดด้วยเกล้า ฯ จะทำเป็นคูปาประดับไฟฟ้า ในคูปาจะทำรูปอรุณขึ้นขึ้น ๆ ทำนองสลัก ใช้ไฟแดงฉายที่ขอบคูปาคงจะดูเห็นรูปดีได้

อนึ่งราชฤทธินั้น จะใช้คำนำว่าเป็นพระที่นั่งฤทธาหน้าหน้าฤทธาเป็นหอ ฤทธาเป็นอะไร ข้าพระพุทธเจ้ายังหาทราบเกล้า ฯ พอที่จะออกหมายสั่งได้ไม่

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

(ลงพระนาม) นริศ

(ลำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖

กรมหลวงนริศ

เอาพดด้ให้แล้วเสียก่อนแล้วจึงค่อยเขียนศาลา ๆ ที่จะส่งให้กับทูตเยอรมันไปนั้น ก็เพียงแต่ว่ารับมาแล้วไม่ได้ทั้งเสีย การทำนั้นจะต้องปรุออกไปจากกรุงเทพ ฯ ตรานั้นเห็นจะใช้ขนาด ๒ นิ้วก็เป็นอย่างใหญ่ ตรารูปอย่างใหม่ อย่างเก่าประทับขากนก ราชฤทธินั้นให้ใช้ว่าเป็นดำเนิน ปรุอรุณที่จะตั้งหน้าเรือนนั้นตามท้าวเห็นจะงามดี แต่ความหวังนั้นว่าจะสว่างลงมาถึงสนามหน้าเรือน ไม่ต้องใช้ไฟข้างล่างมาก

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

อรุณเทพบุตร

ในทจระตึงดรูปอรุณเทพบุตร ให้ฟังใช้ดังน
คตเทพบุตรองค์นี้ ท่านว่าดีดังดวงพระอาทิตย์แต่หย่อนกว่า แดงเวลาเช้าตรู่เรียกว่าแดงอรุณ
คือหมายความว่าแดงวิคัมเทพบุตรองค์นี้ซึ่งเป็นสัตว์รักขบรลพระอาทิตย์ เพราะฉะนั้น ควรทำดีเหมือนเจ้าแดง
หรือทเรียกว่าหงษ์บาทอย่างดีตนท่าน

ผมต้องทาพณด้วยสีม่วงแดงปนเหลืองเล็กน้อย แดงแสดทาขอบเป็นเส้นผม แต่ทริมไว้ผมคอกับหน้า
ต้องทาดีเหมือนแสดแสดด้วยสีม่วงแดงเป็นเส้นผมจะได้เห็นบางเป็นขนอ่อน

แสดทาตามวง หยอดแสดดำ

เครื่องประดับกายนั้น ดอกไม้ทั้งต้น ไม่ใช่ทอง ที่จุดกลม ๆ เล็ก ๆ นั้นคิดว่าดอกมะลิ ต้องใช้
สีขาวคดด้วยสีเขียวอ่อน ที่เป็นดอกใหญ่ นั้น ใช้สีขาวเหลืองของชมพูและแดงสลับกันไปตามแต่จะเห็นงาม
อุบะหอยหลังหูใช้สีเขียวอ่อนเจือเหลืองเป็นดั่งดอกกระดังงา ไม่ใช่เขียวเจือครามอย่างดีไปไม่

หางนกยูงเขียนตามดีของมันจริง ๆ จงไปหาตัวอย่างมา ดู ผ้าพัน โคนใช้แดง ประสานโคนอ่อน
ปลายแก่ ถอดขดขดสีขาว ตามหางหงษ์คดคดสีแดง

บัวรอบคอทาดอกบัว ปลายโอบแก้ห้อย โคนประสานเขียวอ่อน ท้องไม้เขียวอ่อน แต่ให้แก้
กว่าโคนแก้ห้อย

ฐานตั้งหัดม่วงอ่อน แค่มดให้ค่อนข้างแดงไว้หน่อย คดม่วงแก่

วิคัมพนาชาติ ริมผาเบรล่องชัน ชันในทาทองเงืง ชันนอกทาทองชัน และฉลุไม้ไผ่เส้นเล็ก
ทขอบนอกทุดุดตองหงษ์คด แดงทาบเส้นด้านนอกผืน

พนหลังทาดเหลืองอ่อน

ขอบไม้ทาแดง ปลายส่วยส่ายทงเขียนบนขนไปบนกรอบไม้ กรอบไม้บนต้องทำให้สูงกว่าแบบ
เส้นนอกในแบบทเขียนบนเส้นทกรอบขนนอกจะทับเห็นอยู่เท่านั้น

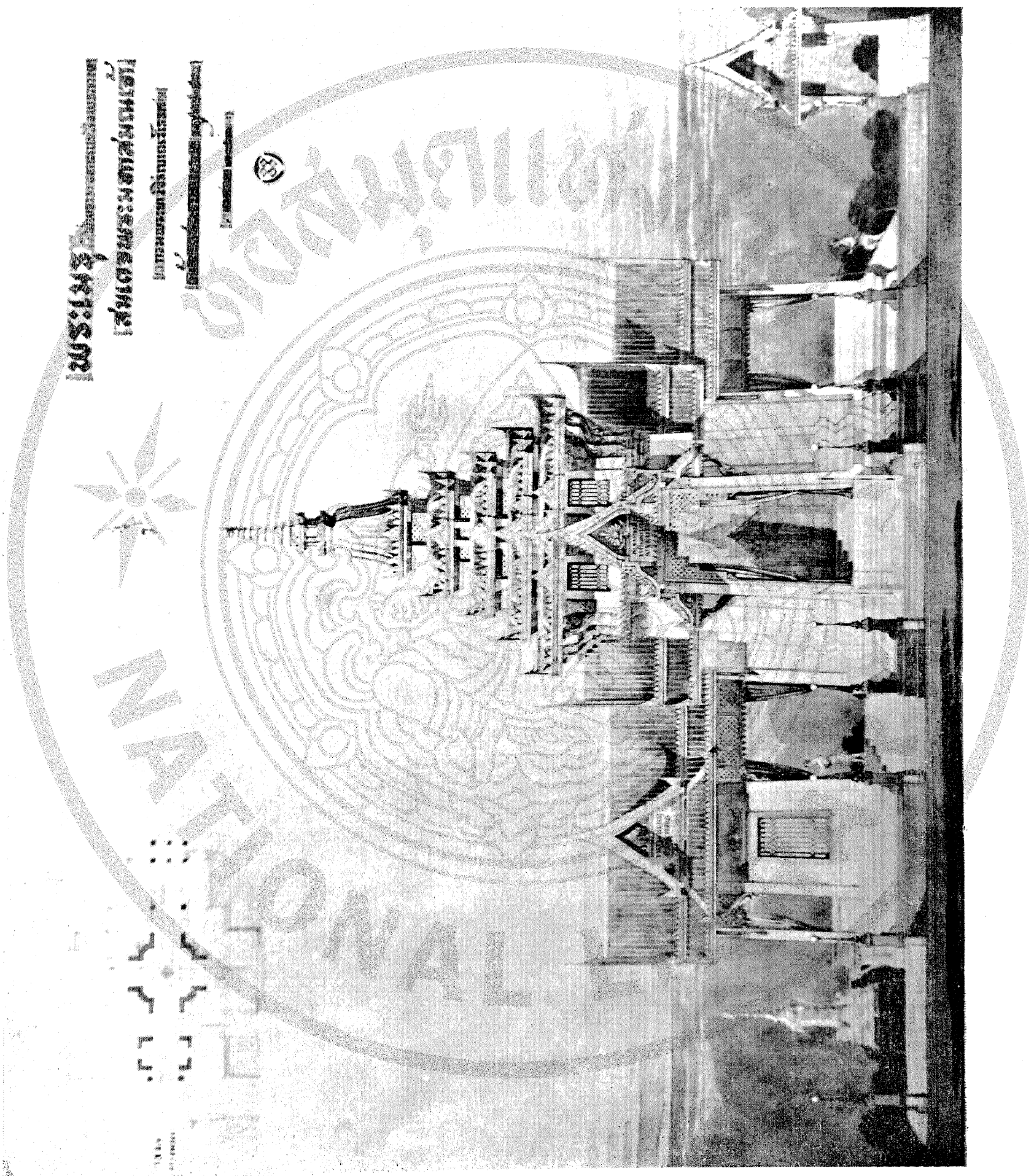

อรุณเทพบุตร

พระเมรุ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ
พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง

พ. ศ. ๒๔๖๓

ROYAL
PALACE
BANGKOK
THAILAND

(สำเนาถวายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ถึงพระยาอาทรบุรีศิลป์ (หม่อมหลวงช่วง กุญชร) อธิบดีกรมศิลปากร)

บ้านปลายเนิน ๒ พฤศจิกายน ๒๔

พระยาอาทร

แบบพระเมรุ ที่พระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ได้เขียนขึ้นแล้ว
ส่งมาบัดนี้ ๔ แผ่น คือแบบพระที่นั่งทรงธรรม ๓ แผ่น แผ่นที่หัวเขตรพระเมรุแผ่นหนึ่ง
กับได้ส่งแบบพระที่นั่งทรงธรรมคราวก่อน ซึ่งเรียกไปจากกรมศิลปากรเพื่อดูสำเนาเป็นหลัก
คืนมาด้วยอีกแผ่นหนึ่ง

พระที่นั่งทรงธรรมซึ่งคิดขึ้นคราวนี้ ยาวกว่าคราวก่อน ๓๕ เมตร เพราะตั้งใจจะไม่ให้
ต้องปลูกโรงปลีกระจัดกระจายไปอีก เมื่อคิดจับเป็นตารางเมตรเทียบกันเข้าดูแต่ที่เป็นที่นั่ง
เฝ้าได้ ได้ผลเป็นตัวเลขดังนี้

พระที่นั่งทรงธรรมใหม่	๘๔๕
เก่า { ในพระที่นั่งทรงธรรม	๑๕๖
{ ศาลาอุทฺตุนศาลานางใน	๒๖๔
{ โรงโถงสองหลัง	๓๓๖
ใหม่คุ้มเก่าเกิน	๔๕
	<u>๙๕๖</u>

กับยังได้เติมห้องที่ประทับขึ้นอีก เพราะคราวก่อนขาดทีเดียว ชั่วแต่ที่ลงพระบังคนก็หาที่
ไม่ได้ ต้องกันขึ้นไว้อย่างกว้างขวางไม่เรียบร้อย ตามแบบใหม่นี้ ถ้าหากจะไม่พอเพียงกับเงิน
ที่ได้รับอนุญาต หัวท้ายพระที่นั่งจะทำเป็นปราสาทก็ได้ เพราะไม่ใช่หน้าฝน แต่แบบที่ฉันทัด
ขึ้นก็คิดจะให้เปลืองน้อยทีเดียวอยู่แล้ว

ที่ตั้งพระเมรุ ฉานวางเลื่อนจากที่เก่าไปทางถนนพระจันทร์ เอาสุญไว้ตรงประตูหอพระ
สมุด คือตรงหน้าวัดมหาธาตุ ด้วยประสงค์จะให้ประทับที่เดียว แต่ทอดพระเนตรเห็นการได้
ตั้งแต่ต้นกระบวนแท้ แลเอาพระศพลงจากรถ ตลอดจนเวียนพระเมรุ

ถ้าเสนาบดียังเห็นสิ่งใดขัดขวางก็จะแก้ไขได้

แบบอื่นจะเขียนส่งทอยมาให้อีกต่อไป

(ลงพระนาม) นริศ

บ้านปลายเนิน ๘ พย ๖๔

พระยาอาทร

ฉานทำแบบสร้างแลทบเกษตร สำหรับพระเมรุสมเด็จพระมหาสมณเจ้าแล้วอีกอย่าง
หนึ่ง ได้ส่งมาให้บัดนี้แล้ว แบบนี้คิดทำฝาด้วยไม้สังคโปรีเป็นช่องทำนองลูกกรง ผิดกว่า
ทุกคราวที่เคยใช้แพง จะเปลืองเงินมากไปหน่อยๆอย่างไร ขอให้ปรึกษาหาๆเจ้าหน้าที่ผู้ทำ
เขาคู ถ้ารับไม่อยู่ฉานจะทำแบบให้ใหม่ เป็นฝาแพงอย่างคราวก่อนๆ

เสาประตูแลรั้วนั้นให้พระยาจินดาคิดแบบ ให้ดูกันกับกับสร้างแลทบเกษตร เสาประตู
ควรจะให้ใหญ่สูงดูจึงข้งสักหน่อย ทั้งเสาแลรั้วขอให้เป็นอย่างที่ท่ง่ายๆ คืออย่าให้มีดอก
ใช้วิธีตัดๆ ปะๆ ทั้งนั้น

(ลงพระนาม) นริศ

(คำแนะนำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว)

ที่ ๑/๖๖

พระที่นั่งบรมพิมาน

วันที่ ๓๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๖๘

ทูล สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

เนื่องด้วยเรื่องงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามที่ตกลงคง
จ่ายเงินในการนี้ ๒๘๕,๒๑๖ บาท ๒๘ สตางค์นั้น, หม่อมฉันขอมอบการทำพระเมรุถวาย
พระองค์ท่านทรงดำเนินการตลอดจนการเบิกจ่ายเงินจากกระทรวงพระคลัง ได้สั่งให้เจ้าหน้าที่
ทำการติดต่อรับสั่งให้สำเร็จไปแล้ว; ส่วนการอื่นๆเป็นต้นว่า การพระราชกุศลและสังเวย
ได้ให้เสนบดีกระทรวงวังจัดการอีกฝ่าย ๑ แล้ว

(พระปรมาภิไธย) ประชาธิปก

พระเมรุ พระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
พ.ศ. ๒๔๖๘

พระเมรุ สมเด็จพระปิตุลาเจ้า สุขุมารศรี พระอัครราชเทวี
ณ ท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๗๑

พระเมรุ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
ณ ท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๗๒

พัตพระวิมานไพชยนต์

สำหรับงานพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี ฯ

ทรงเขียนทูลเกล้า ฯ ถวาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

นายคาโลว์โกลิ ระบายสี

(ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ กราบบังคมทูลสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า)

เรื่องพดงานพระบรมศพสมเด็จพระพันปี

บ้านปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลทราบบ้างของธุระพระบาท

ได้รับพระราชทานลายพระหัตถ์ มีความรอนใจเป็นอันเกล้าฯ พระอาญาไม่พินเกล้าฯ ยังถวายตัวอย่างไม่ได้ที่ยังไม่ได้คำถามเขียนลง กราบทูลขอสมเด็จพระมหาสมณเจ้า รับสั่ง ผัด ๑๐ วัน เพราะทรงติดการพิมพ์อรรถกถาพระไตรปิฎก ซึ่งจะใช้ในงานนี้เหมือนกัน มาเมื่อคืนนี้มีความตกลงแล้วว่า จะใช้คาถาเมตตสูตร ตอน “มาตา ยถา นิยํ ปุตุตํ” แต่จะคัดตอนเอาเพียงไหน จะทรงตรวจหนังสือก่อน หวังด้วยเกล้าฯ ว่าพรุ่งนี้คงได้ความตกลง แล้วจะเขียนลงแบบแปลอรรถกถาบาง หวังด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะถวายได้บ้างในไม่เกินกว่าอาทิตย์หนึ่ง

การปักนั้นจะเป็นยากจึง เพราะลายละเอียด แต่ข้าพระพุทธเจ้าก็คิดแล้วว่า จะทอนงานให้ต้องทำน้อย เช่นน้ำก็จะไม่ให้ต้องปักเต็มตัว ปักแต่ที่ตรงถูกแสงสว่างเป็นสีขาว ที่ตรงเป็นเงามืดคงเป็นพื้นแพรสีเขียวอ่อนอยู่กระนั้นเอง หวังด้วยเกล้าฯ ว่างานคงไม่มากกว่าพัดเฮราวัน

ขำนั้นทำแบบแล้ว แต่ยังไม่ทันเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร รอจะทูลเกล้าฯ ถวายพร้อมกับแบบพัด เพราะไม่ใช่ของทำยาก เพื่อไม่ให้เป็นการรบกวนใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทบ่อยๆ

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

(ตงพระนาม) นริศ

(สำเนาถวายพระราชหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ถวาย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน)

เรื่องแบบพิตเจ้าจอมมารดาหลวง

บ้านปลายเนิน วันที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๑

ทูลให้ทรงทราบ

ได้รับลายพระหัตถ์ ทราบความทุกประการแล้ว ลายที่ถวายไปนั้นเขียนสำหรับปักใหม่ คือทำให้เห็นหลบเหลี่ยมซับซ้อนกันด้วยวิธีเปลี่ยนสีใหม่ ถ้าหากจะปักทองต้องเขียนใหม่ ทำโดยวิธีตัดเส้นให้ขาดจากกัน แต่ก็ลายอย่างนั้นนั่นเอง ถ้าไม่เช่นนั้นจะทำให้ดูเป็นทองแท่ง ทึบไปไม่แจ่มแจ้งงาม หม่อมฉันจะเขียนแบบสำหรับปักทองถวายใหม่

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) นริศ

บ้านปลายเนิน คลองเตย

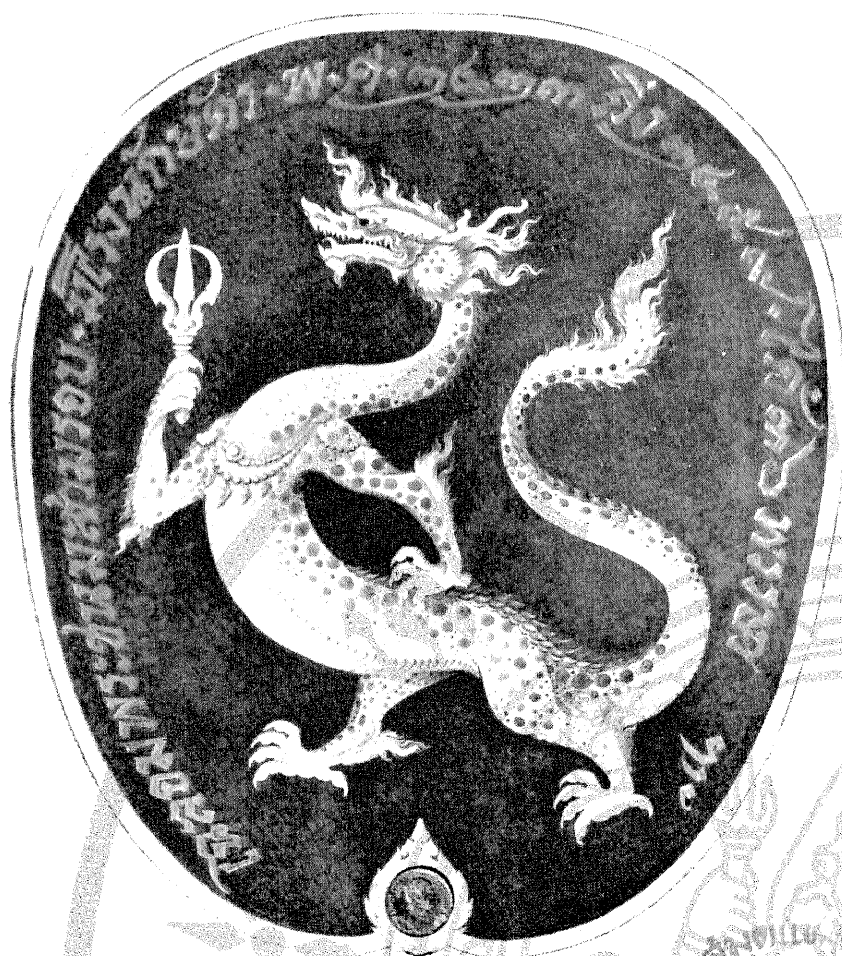
วันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๑

ทูลให้ทรงทราบ

หม่อมฉันได้เขียนตัดลายพิต ซึ่งจะท้าวเป็นทองมาถวาย ที่แรลลี่เหลืองไว้นั้นเป็นที่ปักทอง ช่องว่างๆ นั้นแพรพรรณจะผูกสี เห็นเป็นเงาทับหลบเหลี่ยมกันไปเอง ที่ดูกลั่นหม่อมฉันก็คิดว่าเปลี่ยนจากไหมไปเสียเหมือนกันจะดี บัณฑิตแหกทอง, ในช่องเฟื่องลูกแก้วเอาลูกปัดสีต่างๆ บัณฑิตสลับกันดูแบบก่อน คิดว่าจะงาม แต่ยังไม่เคยแนะนำให้ใครทำเลยเกรงจะพลาดพลั้ง ควรจะลองทำดูแต่เล่มหนึ่งก่อน ถ้างามจึงทำต่อไป ถ้าไม่งามก็ปักด้วยไหมเสียตามแบบก่อน

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) นริศ

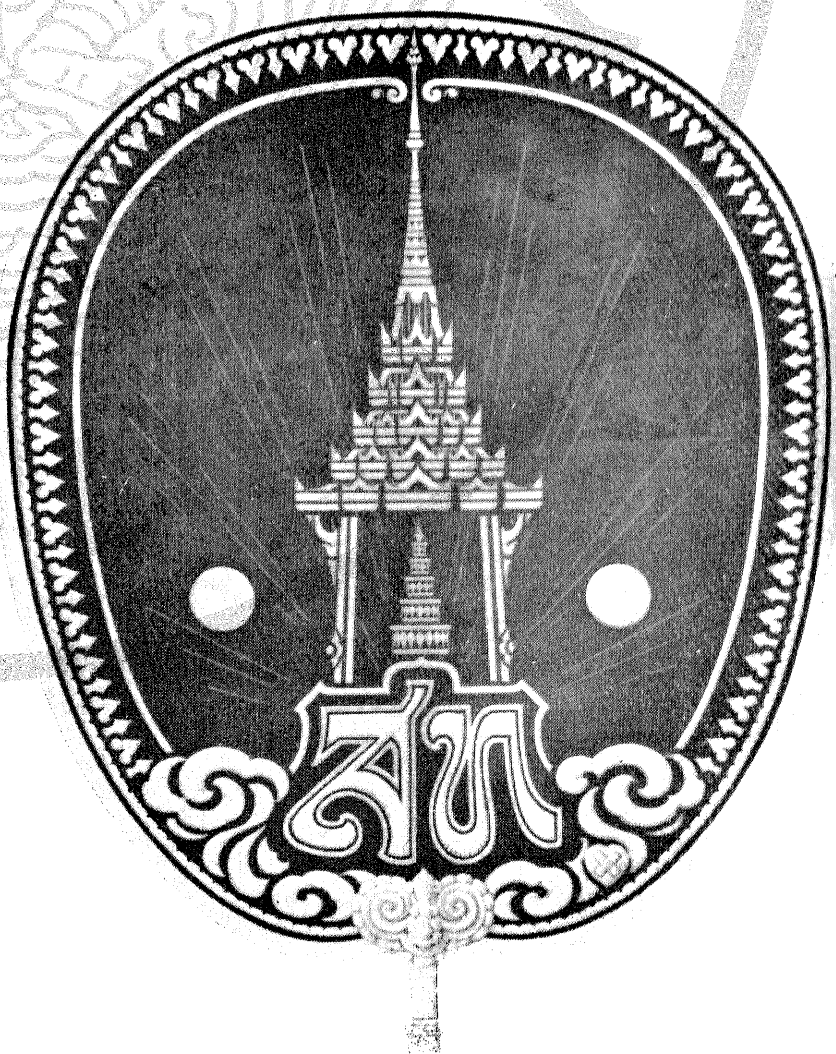
๑

๒

๓

๔

๑. พัดมะโรงนักษัตร

ทรงเขียนทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองฉะเชิงเทรา
พระชนมพรรษาครบสามรอบ พ.ศ. ๒๔๕๕

๒. พัดหงส์คำเปลว

ทรงเขียนประทาน หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร สำหรับงานศพหม่อมสุภาพ
กฤดากร พ.ศ. ๒๔๖๔
หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร ระบายสี

๓. พัดห้วง

สำหรับงานศพเจ้าจอมมารดาห่วง พ.ศ. ๒๔๖๑

๔. พัดศรีรัตนโกสินทร์

สำหรับงานพระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๔๖๖

สำเนาถวายพระหัตถ์ถึงเจ้าพระยาธรรมสารภี เรื่อง “ธรรมาธรรมะสงคราม”

บ้านปลายเนิน คลองเตย

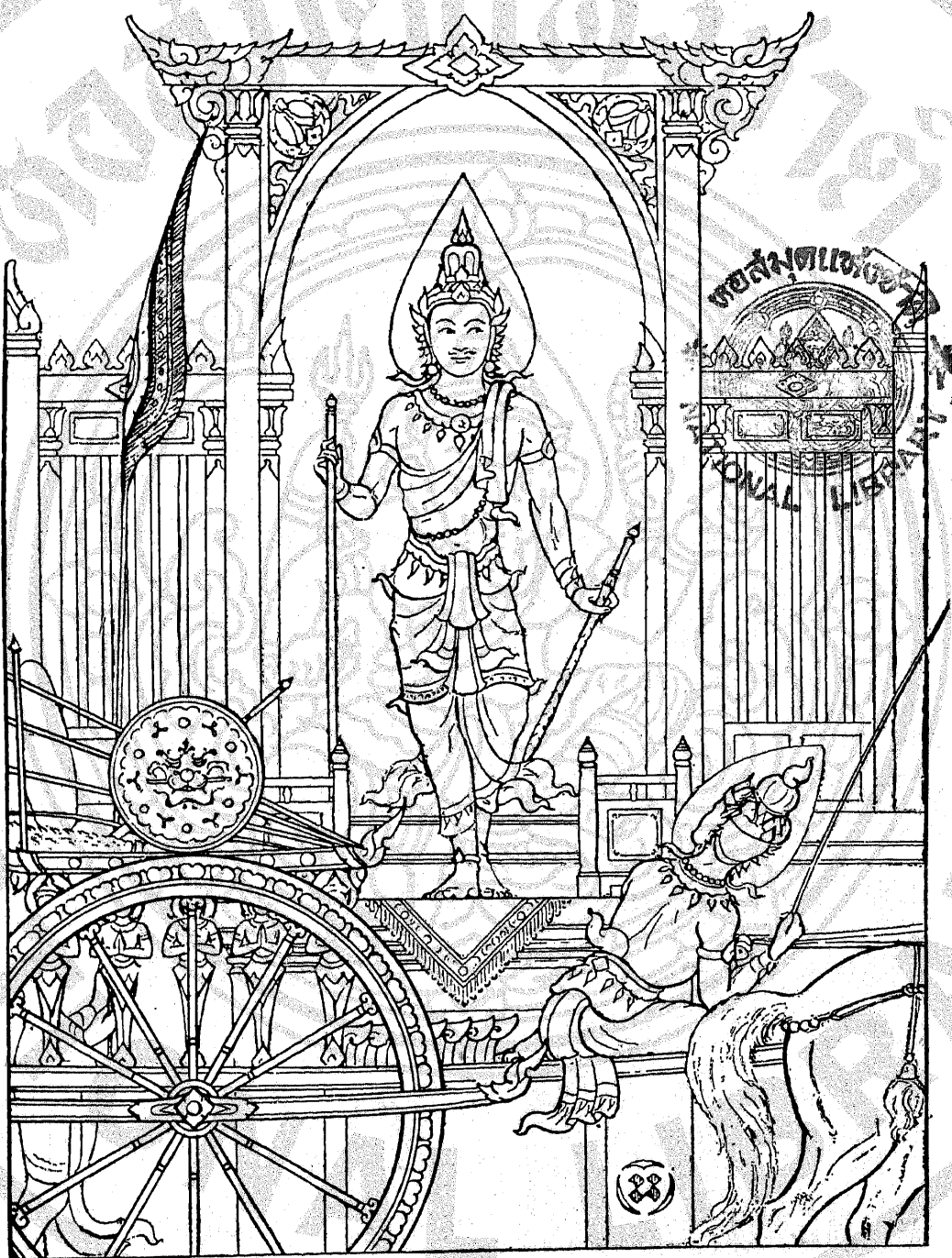
วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๖๓

คุณธรรมา

ฉันได้ส่งร่างรูปเรื่อง “ธรรมาธรรมะสงคราม” มาให้พร้อมกับหนังสือนี้ ขอให้คุณนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายทอดพระเนตร เหน่งใดยังไม่ต้องพระราชหฤทัย ฉันมีความยินดีที่จะแก้ทูลเกล้าฯ ถวาย ให้ต้องพระราชหฤทัยทุกประการ

ฉันขอชี้แจงความคิดของฉันที่ทำสมุคนี้ให้คุณเข้าใจ ที่แรกก็มาคิดว่าหนังสือน้อยถ้าทำขนาดสมุคธรรมดาจะเล็กบาง ดูไม่มีสง่าสมควรเป็นของพระราชทาน ฉันจึงนึกไปถึงสมุคชนิดหนึ่ง ซึ่งเขาทำสำหรับให้ดูงาม ขนาดใหญ่อย่างที่เขารับเรียกว่ารอแยล ใช้หนังสือตัวโตๆ ถ้าเป็นโคลงฉันท์ บางทีน่าหงส์มันตัดเท่านั้นก็มี ถ้าทำอย่างนั้นจะค่อยขึงขังดูมีสง่า และจะได้รูปภาพโตขึ้นด้วย สมุคชนิดที่อ้างถึงนี้ ฉันมีตัวอย่างซึ่งใกล้ที่สุดคือสมุค “กามเทพอุทยาน” (Garden of Kāma) ได้ส่งมาให้ดูด้วยแล้ว ฉันเลียนเอาแบบนั้น แต่ส่วนรูปภาพนั้นฉันเอาร้อยเข้าไปกับหนังสือที่เดียว ผิดทางกับที่ฝรั่งเขาทำ ฝรั่งเขาทำนั้นรูปภาพแล้วแต่ข้างเขียนจะขอบเขียนตรงไหน เขียนแล้วก็ไปอัดพิมพ์มาต่างหาก จดไว้ได้รูปว่าเขียนเมื่อตรงไหน แล้วก็เย็บเข้าไว้ตรงไหนก็ได้ ส่วนที่ฉันทำนี้มาจากพระราชนิพนธ์เป็นคำพากย์ ควรจะเขียนรูปภาพเป็นหนังสือเล่มไปตามคำพากย์ ดูว่าได้ “ดูหนังสือพากย์พาที” เหน่งจะดี แต่ที่จริงก็เขียนไม่ได้หมด เพราะเป็นภาพรลซ้ำกันหนัก จึงต้องละเสียบ้าง

ตามที่ฉันผูกรูปภาพเหล่านั้นขึ้น ก็ยึดความในพระราชนิพนธ์เป็นหลัก ตั้งใจจะมีให้ผิดแผกแตกต่างไปได้ แต่บางอย่างซึ่งไม่ปรากฏชัดในพระราชนิพนธ์ ฉันก็คิดทำเอาโดยลำพังบ้าง บางทีจะไม่ต้องด้วยกระแสพระราชดำริห์ ทั้งบางทีจะมีอะไรเขาอยู่ในนั้นบ้าง เช่นเป็นต้นว่าชนสี่สกุล ฉันหมดปัญญาไม่ทราบว่ามีสิ่งสำคัญที่จะเห็นผิดกันได้ด้วยอย่างใด กษัตริย์กับพราหมณพอจะได้ แต่แพศย์กับศูทรแลไม่เห็นเลย ให้ไปตามตาแจกพราหมณที่หอพระสมุค ก็ขอผิดคั่นตำรา จนวันนี้ก็ยังไม่ได้ความ ก็ตกลงทำตามบุญตามกรรม เอาแต่ให้เลเห็นเลลงไปเป็นชั้นๆ เท่านั้น ยังกษัตริย์ก็ไม่ทราบพระราชประสงค์ว่าถึงพระราชอาญาไม่ตามที่เขียนไว้เป็นรูปราชสามัญ ถ้าพระราชประสงค์เป็นแต่เพียงเสนา ก็จะต้องแก้เอาขอดออก ถ้าหากทรงพระกรุณาโปรดให้แก้ไขรูปเห่นเป็นประการใด ขอพระราชทานบันทึกลงที่ภายใต้รูปนั้นมาที่เดียว

อนึ่งฉันยังสงสัยว่าจะทรงพระราชนิพนธ์คำนำด้วยฤๅไม่ ถ้ามีคำนำข้างต้นก็คงมีพระ
ราชาภิเษกถึงพระราชปรารภ แลเวลาที่ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนั้น และมีลายพระราชหัตถ-
เลขาพระนามภิไธยข้างท้ายคำนำ ถ้าเช่นนั้นนำ ๒๗ ท้ายเรื่องที่ฉันเขียนไว้ก็ถอนเสียได้ ฉัน
ได้ผูกกระดาดเปล่าไว้ข้างนำสมด้วย เพื่อสำหรับจะทรงพระราชนิพนธ์อะไรเพิ่มเติมลงอีกก็ได้
(ลงพระนาม) นริศ

คำนำ

เรื่อง “ธรรมาธรรมะสงคราม” นี้ ข้าพเจ้าได้แต่งขึ้นแต่เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๑
เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนามงคลวิเศษ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงแสดงในงานเฉลิมพระชนมพรรษาขึ้น ข้าพเจ้ารู้สึกว่ สมเด็จพระมหาสมณะทรงเลือก
อุทาหรณ์เหมาะนักหนา เพื่อแสดงหลักแห่งธรรมะว่า ธรรมกับอธรรมให้ผลไม่เหมือนกัน
อีกทั้งเมื่อพิจารณาเรื่องที่ทรงยกมาแสดงนั้น ช่างคล้ายจริง ๆ กับกิจการที่ได้เป็นไปแล้วใน
งานมหาสงครามในยุโรป อันพึงจะยุติลงในสัณนี้ด้วยความปราชัยแห่งฝ่ายผู้ที่ประพฤติ
ละเมิดธรรมะ

ครั้งเมื่อแต่งบทพากย์ขึ้นเสร็จแล้ว ข้าพเจ้าได้อ่านให้มิตรสหายบางคนฟัง ก็ต่างคน
ต่างชมกันว่าดี และวิงวอนให้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นเล่ม เมื่อข้าพเจ้าได้ยอมตามคำขอของมิตรสหาย
แล้ว จึงได้นึกขึ้นว่าถ้าได้มีภาพประกอบบทพากย์ด้วยจะชุกค่าแห่งหนังสือขึ้น ข้าพเจ้าจึงทูล
ขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วดีวงศ์ ทรงคิดประดิษฐ์ภาพขึ้น
ประกอบเรื่อง เพราะเห็นว่าหาช่างใดในกรุงสยามที่เข้าใจความมุ่งหมายและความตั้งใจของ
ข้าพเจ้าไม่ได้ดีเท่าเป็นแน่แท้ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วดีวงศ์ทรงเข้าพระทัย
ความประสงค์ของข้าพเจ้าดีปานใด ภาพทั้งหลายในสมุดนี้ย่อมเป็นพยานปรากฏอยู่เองแล้ว

ในชั้นเดิมข้าพเจ้าคิดว่าว่าจะจัดการพิมพ์หนังสือขึ้นจำหน่ายเฉย ๆ แต่ก็หาได้
จัดการให้ดำเนินไปตามความคิดนั้นไม่ เพราะได้มีเหตุขัดข้องต่าง ๆ ซึ่งข้าพเจ้าไม่จำเป็นต้อง
นำมากล่าวในที่นี้ ครั้นมาถึงปี พ.ศ. ๒๔๖๓ นี้ ข้าพเจ้ามาร่ำฟังว่า ข้าพเจ้าจะได้มีอายุครบ
๔๐ ปีบริบูรณ์ ณ วันที่ ๑ มกราคม เห็นว่าเป็นการสมควรที่จะมีของแจกเป็นพิเศษสักหน่อย
ข้าพเจ้าจึงได้จัดการให้พิมพ์หนังสือขึ้น

ข้าพเจ้าหวังใจว่า ท่านผู้ที่จะได้พบได้อ่านหนังสือนี้จะมีคามพอใจ เพราะจะได้อ่านทราบความคิดความเห็นและภูมิธรรมของคนโบราณว่ามีสูงอยู่เหมือนกัน และได้มีโอกาสดูภาพอันวิจิตรงดงาม เป็นตัวอย่างอันดีแห่งภาพที่ผู้เขียนได้เขียนขึ้นโดยใช้ความพิจารณาอย่างดี ควรถือเป็นแผนแห่งศิลปะของไทยเราได้โดยไม่ต้องน้อยหน้าชาติอื่น ๆ นอกจากนั้นข้าพเจ้าหวังใจว่าหลักธรรมอันประกอบเรื่อง “ธรรมาธรรมะสงคราม” นี้ จะพอเป็นเครื่องเตือนใจผู้ใฝ่ดีให้รำพึงถึงพุทธานุภาพว่า

“น หิ ฌมโม อฌมโม จ อโภ สมวิภาคิโน
อฌมโม นิรยํ เนติ ฌมโม ปาเปติ สุกติ

“ธรรมกับอธรรมให้ผลหาเสมอกันไม่ อธรรมย่อมจักนำชนไปสู่ส่วนรก แต่ธรรมย่อมจักนำชนให้ข้ามพ้นบาปไปสู่สุคติ” ด้วยอำนาจสัจจะจากภายใน ขอความสุขสวัสดีดี พืพัฒน์มงคลอิฐวิบุลผลจงบังเกิดมีแต่ท่านผู้อ่านเรื่องนึ่งทุกเมื่อเทอญ ฯ

(พระบรมนามาภิไธย) ราม ร.
ฉัฎฐยาไท, วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

ตำนาน ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ถึงสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส
เมื่อครั้งยังเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์

บ้านปลายเนิน ๒๒ สิงหาคม ๒๔

กราบเรียนพระธรรมไตรโลกาจารย์

ได้รับลิขิตของเจ้าคุณ มีความยินดีเป็นอันมาก ด้วยจะทำอะไรก็อยากให้ได้ให้ถูก แต่ความเขลาข้อมมีเป็นพินัย ไม่ค่อยจะพินิจไปได้ ใครที่ช่วยทักท้วงตักเตือนมีน้อยนัก เจ้าคุณช่วยออกความเห็นตักเตือน จึงมีความพอใจเป็นอันมาก ในการสั่งพระเจ้าเข้านิพพานนั้น คำทักท้วงของเจ้าคุณดีแบบของเกล้าผมตายเป็นสองครั้งแล้ว ครั้งแรกเขียนเป็นแท่นศิลาตามหนังสือปฐมสมโพธิแปลร้อย เจ้าคุณทักว่าในพระบาลีเป็นเตียงยก เกล้าผมต้องเขียนแบบใหม่ ซึ่งฟังแล้วเมื่อก่อนได้รับลิขิตวันหนึ่งเท่านั้น ทำเป็นแค่นี้ไม่ได้ไม่มีพนักสูงศอก ๑ บัดนี้มาได้รับคำแนะนำของเจ้าคุณว่าต้องไม่สูงกว่า ๘ นิ้วพระศอก แบบจึงตายเป็นครั้งที่ ๒ แต่ไม่เป็นไรมิได้ ยิ่งตายก็ยิ่งดีขึ้นทุกที เกล้าผมคิดจะเขียนแบบใหม่คราวนี้จะทำให้มีบัวเชิงผนังขึ้นเสียก่อน แลทำฐานก่องาม ๆ ขึ้นสูงไล่เลี่ยกับเชิงผนัง ตั้งเตียงยกสูง ๘ นิ้วซ้อนบนฐานนั้น แลเขียนผนังบัวจบเข้ากัน เป็นอันแบ่งส่วนว่า ได้แนวเชิงผนังนั้นเป็นเครื่องประดับห้อง เหนือเชิงผนังเป็นตำนานพระ ที่ต้องยกเชิงผนังแลทำฐานก่ออีกชั้นหนึ่งขึ้นเป็นการจำเป็นที่ต้องหนุนองค์พระให้อยู่สูงจึงจะดูงาม แต่ก็พอดี ที่ฐานปูนนั้นเป็นที่จารึกบัจฉิมาจา ที่เชิงผนังตรงที่เขียนรูปพระอินทร์พระพรหมนั้น จารึกอุทานของท่านเหล่านั้นเป็นเหมาะทีเดียว แบบนั้นเมื่อเขียนแล้วเกล้าผมจะนำไปถวาย ตรวจตราอีกชั้นหนึ่ง

นิ้วพระศอกนั้นมีขนาดเท่าใด ถ้าว้าพระเจ้าสูง ๑๘ ศอก กับพระศอกตกเป็น ๒ ศอก ๖ นิ้วข้างไม้ ในการที่จะทำเตียงยกสูง ๘ นิ้วพระศอกนั้นไม่ยาก ทำสูง ๘ นิ้วข้างไม้ตรงเพราะองค์พระที่ขึ้นไว้วาย ๔ ศอกข้างไม้ แต่จะให้ผลเป็นความลำบากที่เขียนรูปพระสาวกจะเขียนได้เพียงสูง ๑๘ นิ้วเป็นอย่างใหญ่ ดูพิศธรรมดามากนัก พระสูตรหลายแห่งมีเรื่องทักกล่าวปรากฏเป็นว่าพระเจ้าขนาดพระองค์ไม่ผิดกับพระสาวก จนต้องตามตองซักกันว่าองค์นั้นคือพระเจ้า ข้อนี้เจ้าคุณจะวินิจฉัยเป็นประการใด

ยังมีข้อสงสัยด้วยพรหมอีก ข้างเขียนถ้าเขียนพรหมแล้วเป็นส่น่าทุกที แต่หาถูกไม่ พรหมใหญ่องค์เดียวที่มีส่น่า องค์ที่มากล่าวอุทานเมื่อพระเจ้าเข้านิพพานนั้น ในหนังสือใช้คำอย่างไร ซึ่งพอจะสังเกตได้ ถ้าว้าเป็นมหาพรหมฤๅสหบดีพรหมแล้วก็ต้องเขียนส่น่า อนึ่งเทวดานั้นโตเท่าคนฤๅไม่ใช่ เกล้าผมคลั่งคล้ายคลั่งคล้าว่าได้ยินจากที่ไหน พุดสูงนับด้วยโยชน์ ถ้าเช่นนั้นจะเกิดไมมีที่เขียนเป็นแน่

ตั้นรังจะเขียนอย่างอื่น นอกจากอยู่ทางพระเศียรต้นหนึ่ง พระบาทต้นหนึ่งเหนจะ

ไม่ได้ เพราะองค์พระเป็นของป็น ถ้าวางต้นรังข้างพระองค์ ก็เห็นได้แต่ต้นเดียว จะดูผิด
มากไปกว่าวางข้างพระเศียรพระบาทเสียอีก

เรื่องกันมานั้น มีในปฐมสมโพธิแปลร้อย ว่านายอุทยานบาลเอามันซึ่งสำหรับกัน
พระเจ้ามลกราชมากันถวาย ก็เมื่อศกวันนั้นไม่ใช่ส่วนของมลกษัตริย์แล้ว เรื่องมันก็เป็น
ล้มละลายอยู่เอง

ตามที่เจ้าคุณว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรียกมลกษัตริย์ว่าวาสิฏฐ นั้น ชอบกลอยู่ ขรอยจะ
ถือกันว่าพวกมลกษัตริย์นั้นสืบสายโลหิตมาแต่พระฤๅษีในภาษาสกฤต ถ้า อ เป็น อา
เล อี เป็น โอ แล โอ เป็น เอา แล้ว หมายความว่าสืบต่อเนื่องมาทั้งนั้น เช่นที่เรียนไป
แล้วว่า อาทิตย สืบต่อมาจาก อติ เป็นต้น ในภาษามคธก็มีคำอย่างนั้น เช่น สมณ กับ
สามเณร แต่ความหมายจะเป็นอย่างเดียวกันๆไม่ไม่ทราบ ลัทธิพราหมณ์กับพระพุทธศาสนา
ดูที่ปนกันอยู่มาก เรื่องของพวกพราหมณ์เข้ามาสู่พระสูตรมีหลายเรื่อง พระพรหมนารถที่ใน
เรื่องจันทกุมาร ก็คือองค์ที่จดถวายไปนั่นเอง ที่อ่านว่านารถนั้นตามเสียงเขมร ตามอักขรวิธี
ของเขมร ก็อ่านว่า กอ เมื่อสกต น เข้าอ่านว่ากอนที่เดียวไม่ต้องมีตัว อ นารถก็เขียนอยู่
อย่างนี้ แต่อ่านเป็นนารถ

ได้มาตรวจดิกชนันรี ดูดอกมณฑารพ ทั้งจิลเดอร์ แลเมอเนียวิลเลียมส์ ให้ชื่อภาษา
สันสกฤตตามตำราพฤกษศาสตร์ของเขาไว้ ได้ขอให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์หาผู้รู้ในกระทรวงศึกษา
ช่วยอธิบาย เห็นจะได้เค้าแต่ยังไม่มีความมา

ศัพท์ประสูติ ได้มาตรวจสอบตำราสกฤตแล้ว เป็นประสูติเหมือนกัน ที่เขียน
ประสูต นั้นเขลาไปมาก ที่จริงจะรู้สึกโดยง่าย ตร มักได้แก่ ตู ช้อนในภาษามคธ ต ตัว
เดียวจะเป็น ตร ไม่ได้

ขอพระคุณที่ให้พระปัจฉิมวาจา แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ามา เห็นจะใช้การได้
เหมาะที่เดียวในไม่ช้า เมื่อสัปดาห์มานี้ เจ้าพระยาธรรมมาภิบาล เชิญกระแสรพระบรมราช
โองการ มาสั่งให้เกล้าผมอำนวยการทำพระเมรุที่ถวายพระเพลิง พระสรีระสมเด็จพระมหา
สมณเจ้า เกล้าผมคิดอยู่ ว่าพระเมรุควรขึ้นควรจะเล่นหนึ่งสัปดาห์แทนที่ลาจะเป็นการสมควร
เมื่อได้พระปัจฉิมวาจาที่คิดทันที ว่าจะเอาขึ้นน่าบรรพ ทุกข์ มุขหนึ่ง อนิจจัง มุขหนึ่ง แล
อนัตตา มุขหนึ่ง ยังอีกมุขหนึ่งเอาพระตราของท่าน ฤ็พระนามก็จะเข้ากันดี บางที่จะต้องการ
หนังสือปัญจในท่อนอีก ขอเจ้าคุณได้โปรดช่วยนึกเลือกไว้ด้วย อะไรจะใช้ได้อีกบ้าง ควรจะ
เป็นคำสั้น ๆ เพราะจะได้หนังสือตัวโตอ่านง่ายได้ความเข้าใจเร็ว แลควรจะเป็นธรรมที่ยก
พระเกียรติคุณของพระองค์ท่าน

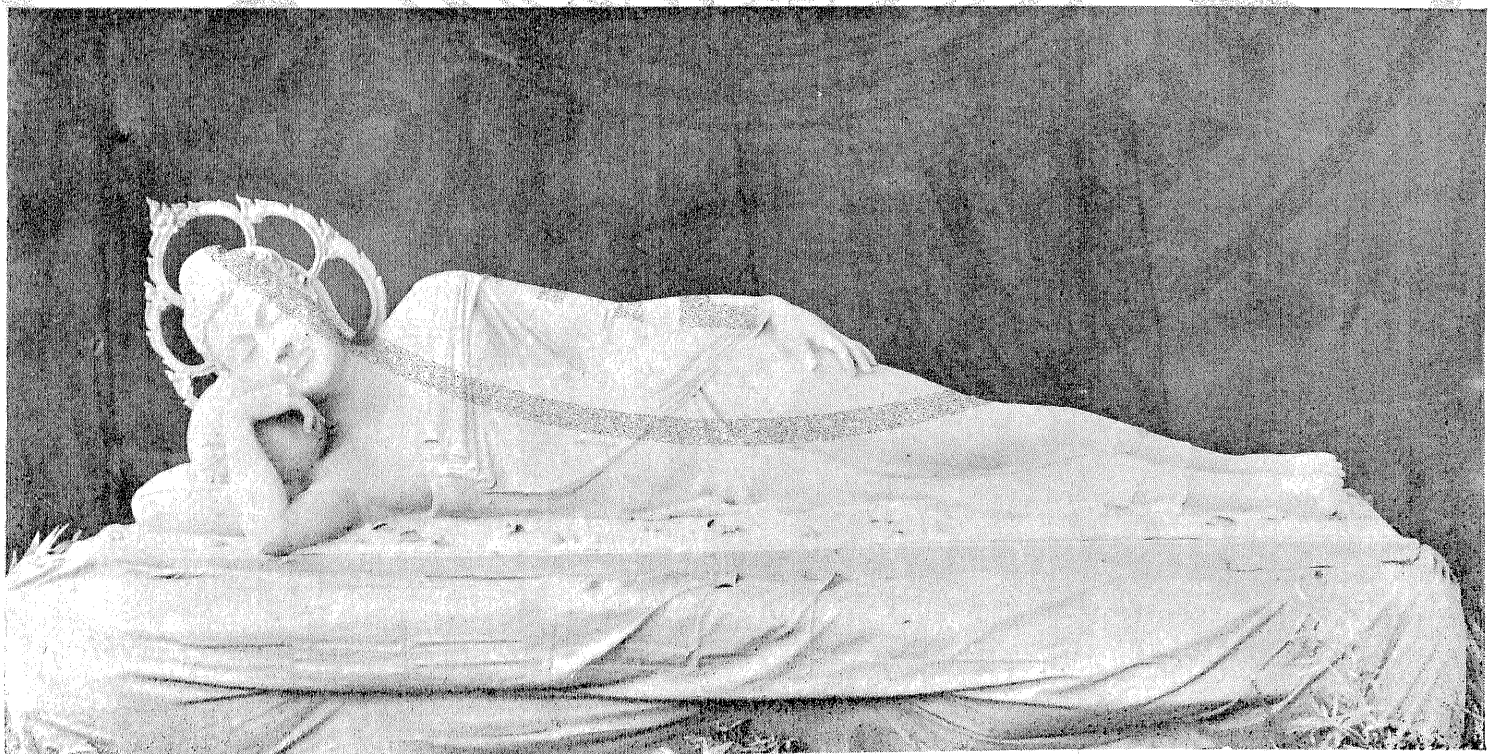
ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด ฯ

(ลงพระนาม) นริศ

เสมาจตุโลกบาล
วัดพระปฐมเจดีย์
นครปฐม→

พระนิพพาน
วัดราชาธิวาส
↓

ขันนํ้ามนต์

ถมตะทอง ลายทิศปาถก ของ พระยาประเสริฐสุพกิจ
ทำที่โรงเรียนเพาะช่าง

พ.ศ. ๒๔๖๗

คำอธิบาย ทัศนูปภาพ คือ เทวตารักษ์าธิศแปด

พระอินทร์ ประจำทิศบูรพา หลายตำรากล่าวลงกันว่ารูปร่าง ผิวคล้ำ มีตาสอง มีกรสอง แต่งพระกายด้วย กิริณมุกฏ คือมงกุฎมีทรงเป็นจอมดงกระบุง มีกษัตริย์คือคัมพู หาร คือสร้อยคอ เกยร คือกำไลต้นแขนเป็นต้น กับสิ่งอื่นอีก ทรงภูษาแดง ถือเทพอาวุธ ศักติ คือหอก กับอังกศ คือขอช้าง รูปพระอินทร์ย่อมทำนั่งอยู่บนสิงหาสน คือแท่นท้าวสิงห์ ฤาณนั้นนั่งบนช้างไธราพต มีตำราหนึ่งกล่าวแต่ไปในเครื่องอาวุธ ว่าถือวัชร แล อังกศ อีกตำราหนึ่งกล่าวแตกต่างไปมาก ว่าพระอินทร์นั้นผิวขาว มีตาสาม ตาที่สามอยู่กลางหน้าผาก หางตาตั้งขึ้นเบื้องบน มีกรสี่ เบื้องขวาถือวัชรมือหนึ่ง ถืออุบล คือดอกบัวหลวงมือหนึ่ง เบื้องซ้ายถือคอดพระอินทร์มือหนึ่ง ถืออังกศมือหนึ่ง

พระอินทร์ ฤา ศัก คือพระภรรยาเจ้านั้นรูปร่างมียวใจ ผิวเป็นสีทอง มีสองกร มือหนึ่ง ถือสันดานมัญรี ข้อดอกไม้สวรรค์อย่างหนึ่ง คือดอกกลีบพฤษภที่นึกเอาอะไรได้ ซึ่งมีอยู่ ทั่วอย่างด้วยกัน อีกตำราหนึ่งว่าถือดอกบัวหลวง

ช้างไธราพต มีสี่งอกอยู่ข้างละคู่

ช้างรูปพระอินทร์ มักทำนางคันธรรพ ถือแห้วมารีโบกอยู่สองข้าง คันธรรพมักทำ เป็นคนปนนก คือกนิษฐาเอง

พระอัคนี คือพระเพลิง ประจำทิศอาคเนย์ รูปร่างของท่านนั้นกล่าวแตกต่างกันมาก ผิวกาย แดงทึบคือมวยผมหลายตำราว่าแดง ว่าสีทองปากเบ้า สีพระอาทิตย์ตก ถืออยู่ในแดงด้วยกันสิ้น แต่อีกตำราหนึ่งกล่าวแต่ไปในสีเหลือง ถิ่นว่าสีก็มี ว่าสองก็มี ทว่าสองนั้นคือสรุค คือ ซ่อนสำหรับตักน้ำมันเนยบูชาไฟ กับถือศักติคือหอก ทว่าสีนั้น ตำราหนึ่งว่ามือคู่หน้าทำให้ออกัย มืออากรยกมือตั้งดุจพระห้ามญาติ กับทำให้พระมีอากรแบมือหงาย มือหลังขวาถือสรุค มือหลังซ้ายถือศักติ ตำราหนึ่งว่าถืออักษมาลา คือประคำ กับกัมถล คือปั้ง อีกตำราหนึ่ง ว่าข้างขวาถือชวลา คือดวงไฟมือหนึ่ง ตรีศูลมือหนึ่ง ข้างซ้ายถืออักษมาลามือหนึ่ง อีกมือหนึ่ง กอดนางสวหาพระภรรยาท่าน อีกตำราหนึ่งว่าถืออักษมาลา กับศักติ เครื่องแต่งองค์นั้นต้องมี ยัชโญปวีตคือสังวาลพราหมณ์ทำด้วยด้าย ซึ่งเราเรียกกันว่าสายธูม นุ่งแดง ยืนอยู่บนหลังเกะ ฤาณอยู่กลางประภามณฑล คือรัศมีมีฐานจุเปลวไฟล้อมรอบกาย บางทีก็ทำทรงรถ บางทีนั่งแท่นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก

พระสวहा คือพระภรรยาเจ้านั้น ทรงภูษาแดง ถือรัตนปาตร คือบาตรใส่เพชรพลอย
บาตรของเขาไม่ใหญ่เท่าบาตรของเรา จะว่าขันเพชรพลอยก็ควร

รถพระเพลิงนั้นเทียบด้วยนกอินรี ๔ ตัว มีธงประจำเรียกชุมนุมเกตุ คือคว้น

พระยม ประจำทิศทักษิณ หลายตำรากล่าวลงกันว่า ผิวดำดุจเมฆฝน ตาแดงดุจไฟ มีเขี้ยว
งอกแหลม ทรงกิริยามุกขพร้อมทั้งเครื่องประดับอื่น มีสร้อยมาลัยดอกไม้งดงามด้วย ทรงภูษาแดง
มีกรสอง ตำราหนึ่งว่าถือขัณฑ์ คือพระขรรค์ กับ เขนุก คือเขน ตำราหนึ่งว่าถือลูกมะนาวกับ
ใบไม้ อีกตำราหนึ่งว่าถือทัณฑ์ คือกระบอง กับปาศ คือเชือกปาศ นั่งบนสิงหาสน ภูพาน
หลังควายผู้ อีกตำราหนึ่งพูดผิดแปลกไปมาก ว่าพระยมทรงภูษาเหลือง มีสักร เบื้องขวาถือ
กระบองกับพระขรรค์ เบื้องซ้ายถือไฟสามเปลวกับประคำ

พระธูโมรณา คือพระภรรยาเจ้า มีกรสอง ถือนิโลตปต คือดอกบัวเขียว ตำราหนึ่ง
ว่าถือผลทับทิม ทรงภูษาแดง

บริวารของพระยมนั้นตำราหนึ่งกล่าวมากตัว ตำราหนึ่งกล่าวน้อยตัว ข้างน้อยว่ามี
จิตรคุปตยืนข้างขวา รูปร่างสระสรวย มือขวาถือเหล็กจาร มือซ้ายถือใบลานจดความกระทำ
ของผู้ตาย ข้างซ้ายมีกาด ที่เราเรียกพระกาลยืนอยู่ รูปร่างน่ากลัว มีมือถือเชือกปาศ ส่วน
ตำราข้างที่กล่าวมาเกินไป ว่าสองข้างพระยมนั้นมียศอยู่กับสัตว์ยืนอยู่ ตนหนึ่งสี่ขาบ ตนหนึ่ง
สี่แดง นาดำน่ากลัว แลมีนางถือจามรโบกพัดพระยมอยู่สองข้าง ตรงหน้าพระยมนั้นมีพราหมณ์
ยืนอยู่สองตน เรียกว่าธรรมแลอธรรม ที่ประตูสถานมีจิตรคุปตแลกาลี นั่งผ้าสีแดง
พระนิรฤติ ฤาในฤติ ฤาในฤต อไรนั้นก็ไมทราบ เรียกไม่ค่อยต้องกัน ประจำทิศหรดี จะเป็น
เทวดาฤาสุรฤาผู้ใดอย่างไรนั้นก็ไมทราบ มีที่กล่าวถึงน้อยเต็มที่ แต่อย่างไรก็ดีเป็นผู้ให้โชคร้าย
แก่มนุษย์น่าฟังกล้วนนั้นตรงกัน ตำราที่กล่าวถึงรูปร่างนั้นพบแต่สองตำรา ตำราหนึ่งว่ารูปร่างใหญ่
ผิวกายสีขาบ ทรงผ้าสีแดง นั่งเหนือภัทธา คือเก้าอี้ฤาตั้ง ภูพานหลังสิงห์ ฤาขี่คอคน
ถือกระบอง อีกตำราหนึ่งว่าขี้ลา รูปร่างน่ากลัว มีตาขมิง ปากเสยะเห่นฟันแลเขี้ยว ผมตั้งชัน
ตลอดโคน ทรงเครื่องประดับทุกอย่าง แลสังวาลดอกไม้มากมายชนิดปนกัน มีมือสอง ขวา
ถือดาบ ซ้ายถือโล่

ภรรยาเธอมีสี่คน เรียกชื่อเช่นนี้ ๑. เทวี ๒. กฤษณาดี ๓. กฤษณาวตนา

๔. กฤษณปาศ

บริวารมีหมุ่ราชสแตนางอัปสรเจดตนอยู่แวดล้อม นางอัปสรล้วนรูปเจริญตา ออก
กว้าง ตโปกใหญ่ เอวเล็ก ขาหนา มีน้าอันขมเฝิ้ม นุ่งห่มผ้าไหม ประร่าด้วยเครื่องหอม
ทั่วสารพวงค์กาย

พระวรุณ ซึ่งเราเรียกพระพิรุณ ประจำทิศปัจฉิม ว่าผิวกายขาว ทรงภูษาเหลือง พระเศียร
ทรงกรันทมกุฎ คือมงกุฎรูปฝ่ามือ (สมจะเรียกหมวก) แลทรงเครื่องประดับอย่างอื่น
รวมทั้งขลุ่ยปี่ด้วย พระรูปเป็นอย่างคนล่ำสัน นั่งถ้ายันบนหลังปลาฤาหลังมังกรฤาหลัง
จระเข้ก็มี ปรางค์พระกรเป็นสองก็มีสี่ก็มี ถ้าเป็นสองกร พระหัตถ์หนึ่งให้พร พระหัตถ์หนึ่งถือ
เชือกบาศ ถ้าเป็นสี่กร พระหัตถ์หนึ่งคงเป็นให้พร อีกสามพระหัตถ์ถือเชือกบาศ ถือธนู แลถือ
ปั้งบั้ง อีกตำราหนึ่งกล่าวผิดมากมายไปตามเคย ว่าพระพิรุณนั้นนั่งในรถเทียมหงส์เจดตัว สี
พระกายเหมือนแก้วไพฑูรย์ ทรงภูษาขาว เครื่องอาภรณ์มีสร้อยคอเป็นต้น ประดับด้วยมุกดา
มีพระกรสี่ คู่ขวาถือดอกบัวหลวงกับบัวบาศ คู่ซ้ายถือสังข์กับรัตนบาตร เหนือเศียรมีพระกลด
ขาว แลเบื้องซ้ายแห่งพระองค์มีขรรูปปลา

พระภรรยาเจ้าเรียกพระนามวรุณ ถือดอกบัวเขียว

บริวารพระวรุณซึ่งประจำบ่าเรานั้น เบื้องซ้ายนางพระคงคา โฉมงามผิวพรรณดังดวง
เดือน ยืนอยู่เหนือหลังมัตสยาฤาจรเข้ มือหนึ่งถือจามรโบกพัด มือหนึ่งถือดอกบัวหลวง เบื้อง
ซ้ายนางพระยมนารูปงามเหมือนกัน ผิวพรรณดังดอกนิลตบถ ถือดอกบัวเขียว ยืนอยู่เหนือ
หลังเต่า มือหนึ่งถือจามรโบกพัด มือหนึ่งถือดอกบัวเขียว ซ่อนางทั้งสองนี้มาแต่ชื่อแม่น้ำคงคา
แม่น้ำยมุนา อันเป็นแม่น้ำใหญ่ในประเทศอินเดีย

พระวายุ ซึ่งเราเรียกว่าพระพาย ประจำทิศพายัพ ดำรัสว่าเป็นหนุ่มน้อยร่างแข็งแรง ผิวพระ
กายดำ พระเนตรแดง พระกรบางดำรัสว่าสอง บางดำรัสว่าสี่ หัตถ์ขวาถือธวัช คือธง พระหัตถ์
ซ้ายถือทนต์ คือไม้ท้าว ทรงภูษาขาว ทรงเครื่องอาภรณ์ครบ นั่งบนสิงหასัน ถาบนหลัง
กวาง ดำรัสที่เคยว่าแปลก ว่าพระวายุนี้สีฟ้าทั้งผิวพระกายแลผ้าทรง ถือจักรกับธง ทั้งต้อง
ทำพระโอรุอา

ท้าวฤพร ฤา ไวศรณ ซึ่งเราเรียกว่าพระไพศรพณ์ ประจำทิศอุดร มีคำกล่าวถึงรูปพรรณ
ตำราหนึ่งว่าผิวเหลืองดังทอง ตำราหนึ่งว่าสีเงิน ฉ่ำนุ่งสีแดง ผ้าห่มสีขาว ทรงอาภรณ์ครบสิ่ง
ว่าทรงกิริณมกุฎก็มี ว่ากรันทมกุฎก็มี ว่ารูปงามก็มี ว่ารูปน่ากลัวก็มี แลว่ามีกรสองก็มี สี่ก็มี
ถ้าสองกรว่าวางไว้ในท่าให้ภัยกับให้พรก็มี ฤาว่ามือซ้ายถือกระบองก็มี ถ้าสี่กรถือพระชบา
ทรงนามวิภาวไวย่างหนึ่ง พระเนนงวฤทธิไวย่างหนึ่ง เหลืออีกสองกรถือกระบองกับหอก ตำรา
รายที่เคยว่าแปลกนั้น ว่าท้าวฤพรมีไฟเหลืองในลูกตาซ้าย แต่งพระกายด้วยเครื่องเกราะ มี
หนวดแลมีเขี้ยวยื่นออกจากปาก อย่างไรก็ดีทุก ๆ ตำรากงรูปเป็นว่าท้าวฤพรมีร่างใหญ่ทอ้ง
พลุ่งลงกันหมด ท้าวเขอนั่งบนปัทมวิฐ คือตั้งดอกบัว ฤาทรงรถลากด้วยคน ฤาขี่คอคน

ความเลิศจึงมีพระนามว่า นรวาหน แปลว่ามีคนเป็นพาหน เพราะคนเราเป็นพาหนท่าน
เด็กเกิดมาจึงต้องเขียนรูปท้าวเวสสุวรรณไว้บนแปล เวสสุวรรณเป็นนามภาษามคธ ตรงกับไวศรวัฒน
ในภาษาสันสกฤต อีกตำราหนึ่งว่าข้างเป็นพาหนของท้าวกุเวร แลมือทั้งสองของท่านนั้นถือ
กระบอง ถืออุทุมพรพิ์ ถือผลทับทิม แลถือปองบัง

พระนางวิภา แลพระนางวฤทธิ ชายาของท่านนั้น มือหนึ่งถือพระสามี่ มือหนึ่ง
ถือขันพลอย นั่งอยู่เหนือตักพระสามี่ทั้งสองข้าง

บริวารของท่านมีภูตสองตนเคียงอยู่ซ้ายขวา ชื่อว่าสังขนิธิ แลปัญนิธิ บอกรูปว่า
แขนสั้นขาสั้น ลำขาลำแขนใหญ่ หัวโต สวมกรัณทมกุฎ นุ่งห่มผ้าขาว ถือดอกบัวหลวง
นั่งบนตั่งดอกบัว แลนอกนั้นมียักษ์แวดล้อมอยู่โดยรอบ เหตุว่าท้าวกุเพรเป็นเจ้ายักษ์

พระอิสาน ประจำทิศอีสาน ตามตำราบอกลักษณะตรงกับพระอิศวร ว่ามีสามตา ผิวพระกาย
ขาว ทรงผ้าขาวเลหนั่งเสื่อ พระเศียรทรงชฎามกุฎ คือมุ่นผมขึ้นไว้รุงรัง ทรงขัณฑ์ไวยูปัต
ด้ายขาวอย่างสามัญ งามนิพนธ์ที่ทรงนาคขัณฑ์ไวยูปัต คือสังวาลนาค พร้อมด้วยเครื่องประดับอัน
มีพระจันทร์ครึ่งซีกอยู่บนชฎา ถ้าปรากฏเป็นสองกรก็ถือตรีศูล กับกบฏ คือหัวโกลกผี ถ้าไม่
ถือกบฏก็ทำทำให้พร คือแบมือหงาย นั่งบนบัณฑาสน คือฐานดอกบัว งามนิพนธ์ที่ขัณฑ์ไวยู

॥३॥

ឃ្លា: ឥរិយាបថនៃការប្រើប្រាស់
 ពាក្យនេះ ឃ្លា: ឥរិយាបថនៃការប្រើប្រាស់

- វិធីសម្ភារៈ ឧបាយ វិធី ឆ្នាំគេ ឆ្នាំស្រូវ ឧបាយ
 ចា រោង ឧ រោង រោង វិធីសម្ភារៈ មុំ រោង រោង ។
 ឆ្នាំស្រូវ ឆ្នាំស្រូវ ឆ្នាំស្រូវ ឆ្នាំស្រូវ ឆ្នាំស្រូវ ឆ្នាំស្រូវ ។
 ឆ្នាំស្រូវ ឆ្នាំស្រូវ ឆ្នាំស្រូវ ឆ្នាំស្រូវ ឆ្នាំស្រូវ ឆ្នាំស្រូវ ។

- มีโศก วรพญานิล ขนิ
ลํ ทิตฺตง วุฑฒิยมิ สาม

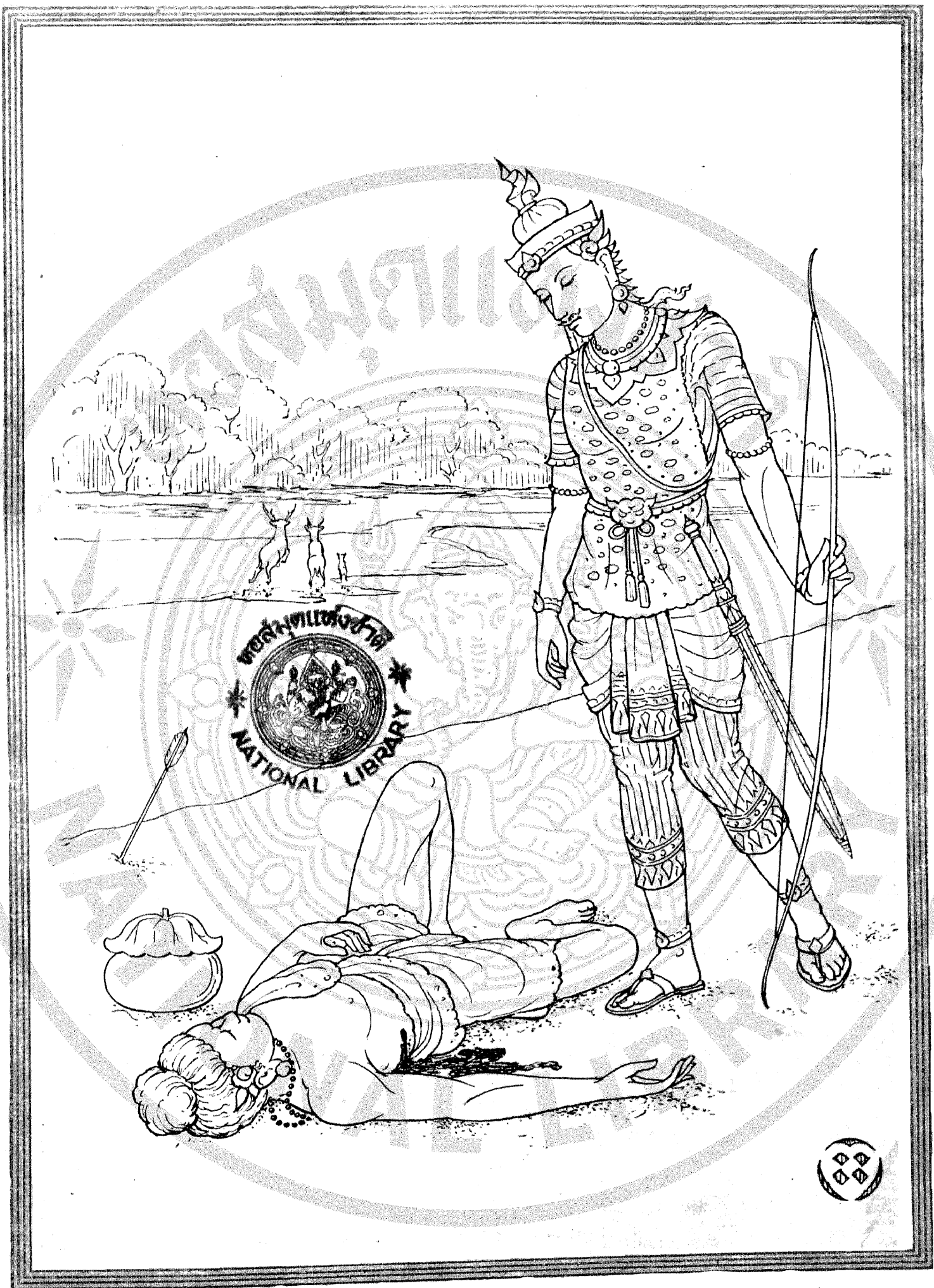
วาทโน วสุधाณํ
เลข โภเช มมารินิ ฯ

แปลว่า...
แต่พอเห็นเจ้าก็ยิ่งหมั่นไปเสีย เพราะเหตุนี้จึงมีใจรักเจ้า "

- ยี่สิบ สัณนิ วรุตตม
ข มัมมิภา วรุตตม
ทั้งนี้คือได้ถึงตัวที่
ผู้เขียนกับทั้งสองคนให้
ยี่สิบ ปัตติสสันนิ วิญญู
วรุตตม สักขาธิปิ
ตั้งแต่เลี้ยวหน้าใหญ่มา
ทางซ้ายแล้ว

(ด้วยภาพจากหนังสือพิมพ์)

- ๕ ๗๗๗๗ มีโค ๓๓๓
 โดยโลภามิฏาห์
 แม่เจ้าสาม เมื่อเทพเจ้าแล้วหนีไปหมดแล้ว
 ทั้งพดมส์ต่อเจ้าไปใบเล่า
 ที่จริงที่ถูกความโกรธแล้วความโลภครอบงำแล้ว
 จึงปล่อยปละไปให้ถูกเจ้า ๗

๓ - ศักรณสามชาต

พ.ศ. ๒๕๖๘

เม๓๓

พระเนมิราช

ตรัสถามพระมาตลีเทวบุตร

ปจฉามิ ตัม มาตลี เทวสารถิ
อิมะ นุ มจฺจ กิมกัสมิ ปาปิ
เยเม ชนา เวตรณิ ปตฺนติ ฯ

ดูก่อน มาตลีเทพสารถิ ข้าขอถามท่าน
สัตว์เหล่านี้ทำบาปอะไรฤๅ
สัตว์เหล่านี้จึงตกนรกขอเวตรณิ ฯ

พระมาตลีทูลพระเนมิราช

เย ทพฺพเล พลวณฺโต ชิวโลกะ
หิเสนฺติ โรเสนฺติ สุปาปกมฺมา
เต ลุทฺทกมฺมา ปสเวตฺว ปาปิ
เตเม ชนา เวตรณิ ปตฺนติ ฯ

ชนเหล่านี้ได้มีกรรมเป็นบาปหนัก
มีกำลังมาก ย่อมข้ามเหวรกวันคนมีกำลังน้อย
ในโลกเมื่อกำลังมีชวตอยู่
ชนเหล่านี้มีกรรมอันลามก ย่อมรับผล
อันเป็นบาปนั่นเอง
ชนเหล่านี้จึงตกนรกขอเวตรณิ ฯ

៤ - ងើម វាណ

រាងចិត្តវាណ

ឃ.គ. ១៤៧០

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร
นายสนั่น บุญยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์
ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๔๕๓
